

Landelijk beroeps- en opleidingsprofiel

HBO-Rechten 2025

Colofon

HBO-Rechten

Landelijk beroeps- en opleidingsprofiel HBO-Rechten

CROHO: 39205 HBO-Rechten

Publicatie: 2019

Vastgesteld door het Landelijk Opleidingen Overleg HBO-Rechten, waarin de volgende hogescholen participeren:

- Avans Hogeschool (Juridische Hogeschool)
- Fontys Hogescholen (Juridische Hogeschool)
- Haagse Hogeschool
- Hanzehogeschool Groningen
- Hogeschool van Amsterdam
- Hogeschool van Arnhem en Nijmegen
- Hogeschool Inholland
- Hogeschool Leiden
- Hogeschool Utrecht
- Hogeschool Windesheim
- NHL Stenden Hogeschool
- Saxion Hogeschool
- Zuyd Hogeschool

Opgesteld door de werkgroep actualisering Landelijk beroeps- en opleidingsprofiel HBO-Rechten, bestaande uit de volgende personen:

- Mr. P. Boswijk (teamleider International and European Law de Haagse Hogeschool);
- Mw. mr. M. Cortel (senior docent HBO-Rechten Zuyd Hogeschool);
- Mr. J.M.P. Janssen (opleidingsmanager HBO-Rechten Hogeschool Utrecht);
- Mr. T.J.M. Joxhorst (teamleider HBO-Rechten Hanzehogeschool);
- Mw. drs. M. Kok (onderwijskundige Hogeschool van Amsterdam), secretaris van de werkgroep;
- Mw. mr. E.M. Oudejans (docent-onderzoeker HBO-Rechten Hogeschool van Amsterdam), voorzitter van de werkgroep;
- Mw. mr. dr. S.A.D.D. de Rooij (docent/coördinator Juridische Hogeschool Avans & Fontys).

Hogeschool
INHOLLAND

**ZU
YD**

Voorwoord

Het Landelijk beroeps- en opleidingsprofiel HBO-Rechten 2025 is opgesteld in opdracht van het Landelijk Opleidingen Overleg HBO-Rechten. Het beschrijft de eisen waaraan elke afgestudeerde van de HBO-Rechten-opleidingen minimaal moet voldoen. Het profiel vormt de basis voor de inkleuring van de eigen eindkwalificaties door de opleidingen, in samenhang met de regionale profilering. Het is in de eerste plaats bedoeld voor medewerkers, studenten en werkveld van de opleidingen HBO-Rechten. Daarnaast is het gericht op opleidingen in de beroepskolom van het juridisch onderwijs en op andere belanghebbenden uit onderwijs en arbeidsmarkt.

In 2006 kwamen de eerste hbo-juristen op de arbeidsmarkt. Hun kwalificaties waren geënt op de behoeften van het klassieke juridische werkveld (Vereniging Hogescholen 2002). Inmiddels zijn er meer dan 10.500 alumni. Door hun komst op de arbeidsmarkt ontstonden specifieke functies voor hbo-juristen. Uit onderzoek is gebleken dat er momenteel vooral in niet klassieke delen van het juridische werkveld behoefte is aan hbo-juristen (De Rooij 2013).

Een belangrijke bron voor deze nieuwe versie van het Landelijk beroeps- en opleidingsprofiel is het onderzoek van het Amsterdamse lectoraat Legal Management naar de arbeidsmarktpositie van afgestudeerden (Timmer 2016). Dit gebeurde in opdracht van het Landelijk Opleidingen Overleg HBO-Rechten en in nauwe samenwerking met de twaalf aangesloten opleidingen. Uit het onderzoek blijkt dat het juridische werkveld behoefte heeft aan zelfstandig opererende hbo-juristen. Werkgevers waarderen hen om hun *hands on*-mentaliteit, oplossingsgerichtheid, organisatievermogen en communicatieve vaardigheden.

Het profiel beschrijft actuele ontwikkelingen in maatschappij en beroepspraktijk, die op korte en langere termijn van belang zijn voor de kwalificaties van afgestudeerden. De toekomstgerichtheid van het profiel komt tot uitdrukking in de toevoeging '2025'.

Het profiel is afgestemd op de verwachtingen van het beroepenveld, op het vakgebied en op internationale eisen (NVAO 2016). Alle regionale werkveldadviescommissies en landelijke organisaties hebben het profiel van commentaar voorzien en gevalideerd. Ook de lectoren die betrokken zijn bij HBO-Rechten opleidingen hebben een bijdrage geleverd.

Dit profiel geeft de komende jaren richting aan de curricula van de opleidingen. Het ondersteunt ook de continue dialoog met het werkveld, over de onderwijsinhoud en eindkwalificaties van afgestudeerden, en over de verdere profilering van de opleidingen. Het profiel kan tevens een hulpmiddel zijn bij de positionering van de afgestudeerden op de arbeidsmarkt.

Mw. mr. R. Fasten

Voorzitter Landelijk Opleidingen Overleg HBO-Rechten

Inhoud

Colofon.....	2
Voorwoord.....	4
1. Landelijk beroeps- en opleidingsprofiel HBO-Rechten	6
1.1 Missie	6
1.2 Status	6
1.3 Actualisering.....	6
2. Beroepsprofiel.....	9
2.1 Actuele ontwikkelingen.....	9
2.1.1 Maatschappelijke ontwikkelingen	9
2.1.2 Ontwikkelingen in de beroepspraktijk	10
2.2 Beroepscontexten, functies en beroepsrollen.....	13
2.3 Het belang van internationalisering.....	16
3. Opleidingsprofiel.....	17
3.1. Competenties.....	17
3.1.1 Competentieset HBO-Rechtenopleidingen.....	17
3.2 Eindniveau.....	21
3.2.1 Gedegen theoretische basis.....	22
3.2.2 Onderzoekend vermogen	22
3.2.3 Professioneel vakmanschap.....	23
3.2.4. Beroepsethiek en maatschappelijke oriëntatie	24
4. Profilering en positionering in het juridisch onderwijs.....	25
5. Bronnen.....	27
Bijlage 1: Transponeringstabel competenties	29
Bijlage 2: Body of Knowledge and Skills.....	30
Bijlage 3: Profiel in relatie tot (inter)nationale niveaustandaarden	31
Bijlage 4: Visie op beoordeling beroepsbekwaamheid.....	33
Bijlage 5: Internationale positionering opleiding HBO-Rechten.....	38
Bijlage 6: Voorbeelduitwerking kwalificaties diplomasupplement	41
Bijlage 7: Overzicht gegevens hogescholen	43
Bijlage 8: Overzicht geraadpleegde lectoraten.....	44
Bijlage 9: Overzicht geraadpleegde vertegenwoordigers regionaal werkveld	45
Bijlage 10: Overzicht geraadpleegde landelijke werkveldorganisaties.....	54

1. Landelijk beroeps- en opleidingsprofiel HBO-Rechten

1.1 Missie

De opleidingen HBO-Rechten leiden breed opgeleide en praktisch ingestelde juridische professionals op. De hbo-jurist heeft twee rechterhanden: een gedegen juridische kennisbasis en *state of the art* beroepsvaardigheden. Hij is proactief, oplossingsgericht, klantgericht en omgevingsgericht. Zijn competenties stellen hem in staat om het recht toe te passen en juridische processen te organiseren in een multidisciplinaire context.

1.2 Status

Het profiel geeft weer wat elke afgestudeerde hbo-jurist in hoofdlijnen moet kunnen en kennen (domeinspecifieke eisen). Hiermee biedt het de noodzakelijke transparantie voor het werkveld en andere belanghebbenden. Een toekomstgericht profiel ondersteunt de opleidingen bij het zodanig actualiseren en verantwoorden van de eigen eindkwalificaties, dat deze aansluiten bij 'de actuele eisen die vanuit het regionale, het nationale en het internationale perspectief door het beroepenveld en het vakgebied worden gesteld aan de inhoud van de opleiding' (NVAO 2016).

Voor het eerst heeft niet alleen het werkveld het profiel gevalideerd. Ook de lectoren die, zich in hun praktijkgericht juridisch onderzoek richten op de toekomstige beroepspraktijk van de hbo-jurist, hebben het profiel gevalideerd.

Elke opleiding maakt duidelijk hoe de eigen eindkwalificaties of 'de beoogde leerresultaten' (NVAO 2016) zich verhouden tot de landelijke competentieset en de *Body of Knowledge and Skills* uit dit profiel, beargumenteert de keuzes en zorgt voor validering door het regionale werkveld.

1.3 Actualisering

Het Landelijk Opleidingen Overleg HBO-Rechten (LOO) is alert op de arbeidsmarktpositie en de actuele ontwikkelingen in de beroepspraktijk, omdat de opleidingen relatief jong zijn en het juridisch werkveld aanzienlijk in beweging is. Daarom heeft het Landelijk Opleidingen Overleg HBO-Rechten afgesproken om het Landelijk beroeps- en opleidingsprofiel HBO-Rechten geregeld te herijken.

Belangrijke bronnen voor de huidige herijking zijn de arbeidsmarktonderzoeken van De Rooij (2013) en Timmer (2016) en de evaluatie van de vorige versie van het profiel (Vereniging Hogescholen 2012) door de regionale werkveldadviescommissies, werkgevers en alumni. Andere bronnen zijn de rapporten *Wendbaar in een duurzame economie* (Sent 2014) en *Juridische beroepen in de toekomst* (Ter Voert 2016).

Uit deze bronnen blijkt dat de kern van het profiel nog actueel is, maar dat aanscherping en actualisering noodzakelijk zijn. Sommige ontwikkelingen hebben namelijk anders uitgedaakt dan in 2012 werd verwacht; op dit moment is er meer inzicht in de samenhang tussen de diverse ontwikkelingen. Ook is duidelijk dat de arbeidsmarkt voor hbo-juristen in de nabije toekomst ingrijpend zal veranderen.

Dit alles heeft gevolgen voor de kwalificaties van afgestudeerden. Daarom kreeg een LOO-werkgroep in het voorjaar van 2017 de opdracht om het profiel te actualiseren. Het profiel is opgesteld met inachtneming van de *Procedure op- en vaststelling landelijke opleidingsprofielen bacheloropleidingen hogescholen* (Vereniging Hogescholen 2010).

Overzicht van actualiseringen per hoofdstuk

Hoofdstuk 1

- 1.1 De missie is geactualiseerd.

Hoofdstuk 2

- 2.1 Actuele maatschappelijke ontwikkelingen die van belang zijn voor het toekomstbestendig opleiden van hbo-professionals en in de (internationale) beroepspraktijk.
- 2.2 Actuele beroepscontexten, functies en beroepsrollen van hbo-juristen.
- 2.3 Verheldering van het belang van internationalisering in de opleidingen en de relatie met de competenties.

Hoofdstuk 3

- 3.1 Toelichting op de relatie van de competentieset met actuele landelijke kaders. Actuele en compactere competentieset.
- 3.2 Verheldering van het eindniveau, met name het onderzoekend vermogen, beroepshouding en het niveau van taalbeheersing van afgestudeerden. De vier elementen van de hbo-bachelor-standaard zijn elk uitgewerkt in een afzonderlijke paragraaf.
4. Actuele tekst over de profilering en positionering van HBO-Rechten in de beroepskolom.

Bijlagen

1. Overzicht van de relatie tussen de competentieset 2025 en de versie uit 2012.
2. Actualisering en compactere *body of knowledge and skills*.
3. Aanpassing van de relatie tussen competenties, Dublin descriptoren en hbo-bachelor-standaard.
4. Visie op beoordeling van de beroepsbekwaamheid (nieuw).
5. Aanpassing aan de Brexit.
6. Voorbeeld-uitwerking van de nieuwe competenties voor het diploma-supplement.
7. Actuele gegevens van hogescholen, lectoraten en werkveld.

Aanpassingen competentieset

Het commentaar uit het werkveld en de opleidingen betrof voornamelijk de competentieset (3.1.1). Hieronder volgt een overzicht van de aanpassingen in de competenties met toelichting.

a) Inleiding competentieset

De hbo-jurist heeft meerwaarde voor werkgevers, vanwege zijn praktische instelling. Hij past zijn competenties in samenhang toe bij het uitvoeren van beroepstaken. Hij kan een adequate juridische analyse maken van veelvoorkomende casuïstiek. Hij weet wanneer specialistische analyse noodzakelijk is en treedt dan op als professionele gesprekspartner voor (interne) specialistische adviseurs. In samenhang hiermee is een indeling van competenties in de clusters 'Rechtstoepassing' en 'Facilitering van rechtstoepassing' vervallen.

b) Competentieset

Het aantal competenties is teruggebracht van zeven naar vijf, doordat sommige competenties zijn samengevoegd.

- De competentie 'Juridisch analyseren' is hernoemd tot 'Analyseren'. Reden is harmonisatie met de andere competenties. 'Juridisch' komt niet expliciet voor in de naam van de competenties, omdat al het professioneel handelen een juridische context veronderstelt. Dit is in de inleidende tekst verwerkt.
- De competentie 'Reguleren' wekte verkeerde verwachtingen, die niet pasten bij de positionering van de hbo-jurist. Relevante beroepstaken zijn opgenomen in de competentie 'Beslissen'.
- De competentie 'Beslissen' is verbreed; In vorige versies leek deze vooral opgevat te worden als het nemen van strikt juridische beslissingen op basis van de *Algemene wet bestuursrecht*. De omschrijving van de competentie is verbreed en omvat alle situaties waarin een rechtspositie wordt vastgesteld. De beslissing ligt formeel niet altijd bij de hbo-jurist, maar deze levert wel altijd een essentiële, actieve bijdrage aan de uiteindelijke beslissing. De competentie heeft ook betrekking op de oplossingsgerichte, ondernemende houding van de hbo-jurist, die waar nodig knopen kan doorhakken. De toevoeging 'verantwoorden' doet recht aan de wijze waarop een beslissing tot stand komt en aan de invulling van het onderzoekend vermogen, inclusief *evidence based* werken. De hbo-jurist neemt de beslissing op basis van een deugdelijke (risico)analyse, met goed begrip van zijn discretionaire ruimte. Hij kan daarbij gebruik maken van digitale hulpmiddelen.
- De competentie 'Vertegenwoordigen' is verbreed onder de noemer 'Belangen behartigen'. De hbo-jurist verricht namelijk meer taken dan uitsluitend vertegenwoordigen bij rechterlijke instanties. Hij voert ook onderhandelingen, bemiddelt, en voert andere vormen van belangenbehartiging uit.
- Gebleken is dat de competenties 'Dossier managen' en 'Organiseren' onvoldoende onderscheidend waren. Daarom zijn deze competenties samengevoegd in de competentie 'Organiseren', waarin ook digitalisering is opgenomen.

Door deze wijzigingen sluit de landelijke competentieset 2025 aan bij de actuele ontwikkelingen in de beroepspraktijk. Ook is er in vergelijking tot de vorige versie meer ruimte voor de profilering van opleidingen.

2. Beroepsprofiel

De hbo-jurist is een breed opgeleide hbo-professional. Hij onderscheidt zich van andere juridische professionals doordat hij een stevige juridische kennisbasis combineert met goede communicatieve, organisatorische en digitale vaardigheden. Hierdoor kan hij een bijdrage leveren aan de klantvriendelijkheid, efficiëntie en effectiviteit van relevante juridische (bedrijfs)processen binnen organisaties en juridische dienstverlening. Hij is oplossingsgericht en komt tot een al dan niet juridische oplossing, al naar gelang het belang van partijen. Hij is ondernemend en beschikt over onderzoekend vermogen. Daardoor is hij in staat om juridische diensten en producten (verder) te ontwikkelen. Hij kan samenwerken met juristen en professionals uit andere sectoren. Hij verplaatst zich bij de (organisatie van) uitvoering van wet- en regelgeving in de belangen van burgers en andere belanghebbenden.

2.1 Actuele ontwikkelingen

Sinds het verschijnen van de vorige versie van het profiel in 2012 is het beeld van de wereld van morgen veranderd. In paragraaf 2.1.1 worden enkele algemene ontwikkelingen besproken, die nieuwe eisen stellen aan de kennisbasis, vaardigheden en beroepshouding van hbo-afgestudeerden. In paragraaf 2.1.2 worden deze ontwikkelingen beschreven in de context van het werkveld van de hbo-jurist en de betekenis voor zijn kwalificaties.

2.1.1 Maatschappelijke ontwikkelingen

Toenemende complexiteit van de samenleving

De samenleving wordt steeds complexer, als gevolg van een groot aantal maatschappelijke ontwikkelingen. Deze doen zich in hoog tempo en tegelijkertijd voor, en beïnvloeden elkaar. Het gaat onder meer om technologische, economische, demografische en culturele ontwikkelingen en toenemende internationalisering. Deze situatie doet zich voor in alle sectoren van de samenleving. De economie en arbeidsmarkt veranderen door digitalisering, robotisering en toenemende internationale concurrentie (Buisman et al. 2017). Er vindt een omslag plaats naar een kenniseconomie en een informatie- en technologiegedreven netwerksamenleving.

Veranderende arbeidsmarkt en het nieuwe werken

De betekenis van de toenemende complexiteit voor beroepen, organisaties en de benodigde kwalificaties van hbo-professionals is niet altijd te voorzien. Wel is duidelijk dat er verschuivingen op de arbeidsmarkt zullen plaatsvinden. Door de digitalisering neemt de hoeveelheid routinematig werk af, ten gunste van banen die meer conceptuele kennis en creativiteit vergen (Buisman et al. 2017). De vraag naar hoger opgeleiden stijgt (SER 2016). In steeds hoger tempo ontstaan nieuwe functies, beroepsrollen en beroepstaken, terwijl oude verdwijnen (OCW 2015, SER 2015). Professionals werken vaker in flexibele arbeidsverbanden, zoals (multidisciplinaire) projecten en andere tijdelijke werkarrangementen.

Het nieuwe werken en de nieuwe arbeidsmarkt stellen eisen aan de kennisbasis en generieke vaardigheden van hbo'ers. Om duurzaam inzetbaar te zijn moeten zij kritisch kunnen reflecteren op eigen werk en resultaten, zelfstandig problemen kunnen oplossen en weloverwogen beslissingen nemen (Onderwijsraad 2014). Daarnaast moeten zij beschikken over innoverend vermogen. De hogeschole

lichten dit in hun strategische agenda als volgt toe: ‘Hoogwaardige professionals beschikken in de nabije toekomst over de nieuwste kennis en over onderzoekend vermogen. Het gaat in een moderne lerende economie immers niet meer uitsluitend om het verwerven en toepassen van kennis, maar net zo goed om het verbinden van expertise met behoeften in de samenleving. De toekomstige professionals zijn kritisch, ondernemend, onderzoekend en hebben een internationale oriëntatie. Zij beschikken bovenal over een moreel kompas om in een complexe samenleving overeind te blijven en verantwoordelijkheid te dragen.’ (Vereniging Hogescholen 2015).

Hbo’ers moeten deze generieke vaardigheden kunnen verbinden met beroepsspecifieke kennis en vaardigheden, om deze effectief te kunnen toepassen bij de uitvoering van (nieuwe) complexe beroepstaken en –vraagstukken (Van Merriënboer 2013, Van der Velden 2011). Daarnaast dienen afgestudeerden een passende beroepsidentiteit en manier van denken te ontwikkelen.

T-shaped professionals

Het begrip *T-shaped professional* verwijst naar een professional, die aspecten van generalisten en specialisten in zich verenigt. Hij kan probleemoplossend samenwerken met professionals uit andere disciplines, interne en externe klanten en andere belanghebbenden. Welke kwalificaties hiervoor nodig zijn, hangt af van de sector en het beroep. Om het innovatievermogen van dienstverlenende organisaties daadwerkelijk te vergroten is het belangrijk dat afgestudeerden zo worden opgeleid, dat zij gekwalificeerd zijn om de diverse disciplines van het diensteninnovatieproces in hun sector te faciliteren (Kwakman et al. 2010).

Professionals en burgers opleiden

Het opleiden van toekomstbestendige professionals vereist dat hbo-opleidingen niet alleen opleiden tot beroepsbekwaamheid. Doelstellingen zijn kwalificatie, socialisatie en persoonsvorming (*Bildung*) (Vereniging Hogescholen 2015). Dit is van belang omdat hoger opgeleiden niet alleen als professional bijdragen aan de kenniseconomie. Zij participeren in een bredere samenleving en geven mede vorm aan bredere maatschappelijke ontwikkelingen. Bovendien lopen werken, leren en leven steeds meer door elkaar (OCW 2015, SER 2015).

2.1.2 Ontwikkelingen in de beroepspraktijk

Hieronder wordt de doorwerking besproken van de algemene ontwikkelingen in het juridische werkveld, met hun betekenis voor de beroepstaken, beroepsrollen en kwalificaties van de hbo-jurist. Die ontwikkelingen hangen onderling nauw samen en hun uitwerking voor de praktijk en het beroep is niet volledig voorspelbaar. Daarom kunnen onder meer de definities en functies in deze paragraaf in de toekomst wijzigen.

Voortgaande jurisdering

Als gevolg van de toenemende complexiteit van de samenleving zijn er meer belangen en minder zekerheden. Dit bevordert de jurisdering van de samenleving (Ter Voert 2016). De (Europese) overheid produceert voortdurend nieuwe wet- en regelgeving. Regels worden steeds vaker als beleidsinstrument ingezet. Wetgeving is een ingewikkeld proces geworden, waarbij de nationale overheid het kader levert voor normstelling en de uitwerking overlaat aan lagere wetgevingsorganisaties, alternatieve regelgevers en zelfregulering door private partijen. Algemene en private belangen raken verstrengeld en de transparantie van de juridische kaders neemt af. Hierdoor groeit de behoefte aan juridische

dienstverlening. In het kader van specialisatie en vernieuwing ontstaan nieuwe functies voor hbo-juristen.

Kwaliteit en doelmatigheid

De juridische dienstverlening vernieuwt zich onder invloed van de verhoging van eigen bijdragen en toegenomen concurrentie, onder meer van nieuwe (online) aanbieders en online diensten. Diensten dienen betaalbaar te zijn en de kosten transparant (*fixed price, pricing*). Er is steeds meer oog voor kosteneffectiviteit, klantgerichtheid en doelmatigheid in de vorm van praktische en snelle oplossingen. Klanten zetten zakelijke belangen voorop en beoordelen de toegevoegde waarde van juridische dienstverleners kritisch. De hbo-jurist kan juridische processen organiseren, met aandacht voor (verbetering van) kwaliteit, efficiëntie en kosten. De ervaringen met hbo-juristen zijn positief, vanwege hun praktische gerichtheid (Sent 2014).

In het kader van kwaliteit en doelmatigheid van juridische diensten en processen is juridisch kennis- en informatiemanagement in toenemende mate van belang, voor afzonderlijke organisaties en samenwerkingsverbanden. Dit geldt ook voor de informatievoorziening en –uitwisseling met (groepen) klanten. Hbo-juristen kunnen juridische processen organiseren en bijdragen aan de verbetering en vernieuwing van de dienstverlening.

Klantgerichte dienstverlening

Een ontwikkeling in de dienstverlening is dat standaardwerkzaamheden steeds meer een consumptieartikel worden. Klanten verwachten steeds meer bruikbare oplossingen en adviezen, die zijn toegesneden op hun specifieke (bedrijfs)situatie. Grote advocatenkantoren beginnen zich te profileren op het topsegment, met werkzaamheden die een duidelijke meerwaarde voor de klant kunnen realiseren. De aard van de dienstverlening verschuift van reageren op een klantvraag (reactief) naar inspelen op mogelijke behoeften van de klant (proactief). In het bedrijfsleven en overheidsorganisaties krijgt de juridische afdeling de rol van businesspartner.

Naleving en handhaving

Overheden, profit- en non-profit-organisaties en zelfs de rechterlijke macht dienen in toenemende mate te verantwoorden dat zij zich houden aan wet- en regelgeving. Dit blijft een uitdaging, omdat er voortdurend nieuwe wet- en regelgeving ontstaat. Bovendien wordt deze steeds ingewikkelder, onder andere doordat nationale, Europese en internationale regelgeving gerelateerd zijn. Dit stimuleert een nieuwe markt in de juridische dienstverlening en in de diensten van rechtsbijstandsverzekeraars, met specifieke werkzaamheden voor hbo-juristen.

Private en (semi-)publieke organisaties investeren in de kwaliteit van communicatie, procedures en maatregelen, die de naleving van wet- en regelgeving bevorderen. Ook investeren zij in betere uitvoering van toezicht en handhaving. Gemeenten hebben in dit kader teams ‘toezicht en handhaving’, die zich op het niveau van beleid en uitvoering bezighouden met vergunningen en specifieke regelingen. Hbo-juristen adviseren en behandelen handhavingdossiers en voeren handhavingprocedures uit, waarbij zij samenwerken met collega’s uit andere teams en handhavende partijen.

Bedrijven, semi-overheden en overheidsdiensten willen er zeker van zijn dat zij aan de wet- en regelgeving voldoen (*compliance*). De hieruit voortvloeiende groeiende behoefte aan juridische

kwakeitszorg maakt dat de vraag naar hbo-juristen stijgt. Zij ontwerpen doelgroepgericht informatiemateriaal en houden zich bezig met de verbetering van concepten van dienstverlening en het aanpassen van werkprocessen.

Het belang van risicomanagement neemt voor alle partijen toe. Bij onderhandelingen worden de verantwoordelijkheid en aansprakelijkheid van burgers en organisaties vooraf tot in detail geregeld; geen risico of onduidelijkheid mag over het hoofd worden gezien. Dit geldt ook in internationale context.

Juridische dienstverleners spelen in op de grote aandacht die bedrijven hebben voor naleving van wet- en regelgeving (*compliance*) en voor risicomanagement. Advocatenkantoren en juridische adviesbureaus bieden *legal scans* aan, waarmee zwakke punten en potentiële juridische risico's in kaart gebracht kunnen worden.

Organiseren van juridische processen

ICT en media bieden steeds meer mogelijkheden om de kwaliteit en effectiviteit van processen en diensten van (semi-)overheden, bedrijven en organisaties te verbeteren. Bij de werkzaamheden in de dagelijkse juridische praktijk hangt het succes van de hbo-jurist in toenemende mate af van een adequaat en innovatief gebruik van ICT en de digitale werk- en dienstenomgeving. Digitale loketten, digitale dossiers en digitale kennissystemen zijn daarvan slechts een begin. Ook worden steeds vaker online juridische databanken geraadpleegd. Hbo-juristen worden ingezet bij de ontwikkeling en optimalisering van een juridisch informatiesysteem in de eigen organisatie. Uit arbeidsmarktonderzoek (Sent 2014, Timmer 2016) komt naar voren dat *legal operations* en de toepassing van *legal tech* een vlucht zullen nemen.

Legal operations is de recent ontstane benaming voor (het beheersen van) de operationele aspecten van het functioneren van juridische afdelingen en juridische organisaties, met bijzondere aandacht voor het beheer van juridisch relevante informatie en data, software, financiën en (juridische) expertise. *Legal operations* zet vooral in op het efficiënt en effectief organiseren van juridische afdelingen, processen en dienstverlening. Centraal thema is het effectief beheren en optimaliseren van juridisch relevante informatie(stromen) binnen organisaties. Daarbij valt te denken aan gegevens betreffende contracten, rechtspersoonlijheidsstructuur, bevoegdheden, uitgaven aan en resultaten van externe juridische dienstverlening, claims, klachten en bezwaren.

Legal tech is de gangbare benaming voor op de rechtspraktijk gerichte software die het werk van juridische professionals of juridische procedures, professionals, of diensten ondersteunt of (deels) vervangt. Er is een overlap met algemene of sectorgerichte bedrijfssoftware zoals ERM-systemen, inkoop- en verkoopsoftware, *FinTech* voor de financiële sector, *RegTech* voor compliance professionals en toezichthouders, en *GovTech* voor overheidsdienstverlening.

De technologische ontwikkelingen en digitalisering raken de kern van het juridische werk en stimuleren nieuwe juridische vragen en specialismen. Steeds meer standaardtaken worden geautomatiseerd, terwijl gespecialiseerde professionals maatwerk leveren (Sent 2014). Als computers slimmer en sneller worden en zelf complexere beslissingen kunnen nemen, dan wordt de hbo-jurist een beheerder, bewaker en (mede)ontwerper van juridische processen. Hij werkt in de *back office* als intermediair tussen organisatie en klant. In *legal tech*-functies volstaat juridische kennis niet. Die vereisen kennis en vaardigheden om de mogelijkheden van digitale systemen voor de verbetering van processen en

diensten te kunnen bepalen. Ook dient de hbo-jurist kennis en inzicht te hebben van de juridische aspecten van de omgang met en de bescherming van data. Bovendien moet hij zich snel in nieuwe systemen kunnen inwerken en collega's en klanten daarbij ondersteunen. Hierbij is een meer proactieve, vraag- en klantgerichte houding nodig.

Rondom *legal tech* en *legal operations* verschijnt anno 2018 met toenemende snelheid een groot aantal nieuwe functies, met een zeer grote variëteit aan benamingen, zoals *legal operations officer*, *legal knowledge engineer*, *legal tech officer*, *legal support professional*, medewerker contractmanagement of *corporate housekeeping*, *data protection officer*, en ondersteunende of coördinerende functies op het gebied van *corporate housekeeping*, contractmanagement en databeveiliging. In de toekomst zullen deze functieprofielen mogelijk uitkristalliseren, maar de verwachting is dat de praktijk de komende jaren nog een gevarieerd en op onderdelen enigszins chaotisch beeld zal laten zien. De grote lijn is echter duidelijk herkenbaar.

T-shaped legal professional

Een *T-shaped legal professional* beschikt over een degelijke juridische kennisbasis en competenties (de staander van de *T*), die hij in combinatie kan inzetten met de kennis en vaardigheden uit andere domeinen, (de ligger van de *T*), die van belang zijn voor de kwaliteit van de juridische dienstverlening (naar Mak 2017). Dit zijn onder meer communicatieve vaardigheden, *legal design thinking*, project- en kwaliteitsmanagement. Hij heeft inzicht in de relevantie van nieuwe ontwikkelingen voor organisaties en klanten en kan hierover communiceren met professionals en niet-professionals. Het oplossingsgericht en informeel beantwoorden van juridische vragen vereist een flexibele, klant- en oplossingsgerichte houding en inlevingsvermogen.

De digitalisering is een grote aanjager van de toenemende behoefte aan *T-shaped legal professionals*, in samenhang met ontwikkelingen zoals een snel veranderende markt, veranderende normen voor juridische kwaliteit en maatwerk (Ter Voert 2016). De hbo-jurist kan intern en bij de klant samenwerken met professionals uit andere disciplines. Hij kan daarbij de meerwaarde van zijn eigen deskundigheid duidelijk maken en effectief inzetten. Hij kan de waarde van andere disciplines inschatten vanuit het perspectief van de klant en het best haalbare resultaat (Hageman & Van de Luytgaarden 2015). Hbo-juristen die in de interne dienstverlening een staffunctie bekleden, werken voor andere afdelingen, zoals business, sales, inkoop en human resources. In deze context is het belangrijk om multidisciplinair te kunnen samenwerken. Daarbij moet de hbo-jurist steeds goed op de hoogte zijn van de actuele wet- en regelgeving, zoals die op het gebied van privacy en aansprakelijkheid.

2.2 Beroepscontexten, functies en beroepsrollen

Hbo-juristen zijn in diverse functies en beroepsrollen werkzaam in organisaties met een juridisch primair proces en in organisaties met een niet-juridisch primair proces.

- De decentrale overheid, zoals gemeenten, waterschappen, provincies, hoogheemraadschappen en omgevingsdiensten.
- Juridische dienstverlening, zoals de advocatuur, het notariaat, gerechtsdeurwaarders, incassobureaus, rechtsbijstandsverzekeraars en de juridische adviesbureaus (bijvoorbeeld Het Juridisch Loket).

- Profit en non-profit-organisaties zoals het (internationale) bedrijfsleven, het midden- en kleinbedrijf, (juridische) detachings- en uitzendorganisaties en branche- en belangenorganisaties (bijvoorbeeld vakbonden, consumenten- en patiëntenorganisaties en arbitrage-instituten).
- De centrale overheid, zoals ministeries, zelfstandige bestuursorganen (bijvoorbeeld Kamers van Koophandel en de Autoriteit Consument en Markt, het Uitvoeringsinstituut werknemersverzekeringen), rijksdiensten (bijvoorbeeld Rijkswaterstaat en de Dienst Uitvoering Onderwijs) en politie.
- Rechterlijke macht, zoals arrondissementsparket, rechtbank, Raad van State en Centrale Raad van Beroep.

Functies die hbo-juristen bekleden zijn onder meer de volgende.

Ambtelijk secretaris, beslismedewerker, (bestuurlijk) (juridisch) medewerker, business development medewerker, *compliance officer*, *content manager*, *data protection officer*, *data specialist*, dossierassessor, dossiermanager, functionaris gegevensbescherming, handhavingsjurist, handhavingsspecialist, hoofd afdeling bezwaar en beroep, informatiecommissaris, (juridisch) appmaker, (juridisch) adviseur, (juridisch) adviseur omgevingsrecht, (juridisch) adviseur ruimte en milieu, (juridisch) (beleids)medewerker, (juridisch) communicatiespecialist, (juridisch) consult, (juridisch) informatiespecialist of –manager, (juridisch) (kwaliteits)medewerker, (juridisch) procesmanager, (juridisch) procesmedewerker, kennissysteemauteur, klachtbehandelaar/-onderzoeker, *legal knowledge engineer*, *legal assistant*, *legal data analyst*, *legal engineer*, *legal operation consult*, *legal operations officer*, *legal projectmanager*, *legal service designer*, *legal support officer*, *legal support professional*, *legal tech* medewerker, *legal tech officer*, medewerker *compliance*, medewerker contractmanagement, medewerker *corporate housekeeping*, medewerker intern auditbureau, medewerker interne controle, medewerker juridisch management, medewerker *legal operations*, *paralegal*, *privacy officer*, *privacy specialist*, procesmedewerker toezicht en handhaving, *professional support lawyer*, projectleider, *risk manager*, *risk officer*, teamleider juridische zaken, toezichthouder.

De *infographic* hierna toont de belangrijkste beroepscontexten, met voorbeelden van functies en beroepsrollen. De cirkels geven een indicatie van het huidige aantal arbeidsplaatsen per sector. De schattingen en functies zijn gebaseerd op onderzoek naar de arbeidsmarktpositie van afgestudeerden, dat in opdracht van het Landelijk Opleidingen Overleg in 2015-2016 is uitgevoerd (Timmer 2016). De juridische arbeidsmarkt is sterk in ontwikkeling onder invloed van de aantrekkende economie, verdere jurisdisering, technologische ontwikkelingen, nieuwe aanbieders en toenemende functiedifferentiatie. Het betreft een globale schets van de stand van zaken in studiejaar 2015-2016.

Arbeidsmarktpositie alumni HBO-Rechten

De cirkels geven een indicatie van het huidige aantal arbeidsplaatsen per sector. De schattingen en functies zijn gebaseerd op onderzoek dat in opdracht van het Landelijk Opleidingen Overleg HBO-Rechten in 2015-2016 is uitgevoerd. De juridische arbeidsmarkt is sterk in ontwikkeling onder invloed van onder andere technologische ontwikkelingen en toenemende functiedifferentiatie. Het betreft dus een globale schets van de stand van zaken anno 2015-2016.

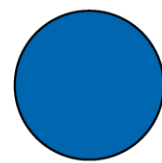

Rechterlijke macht

Openbaar ministerie en rechtspraak

Voorbeelden organisaties:
Arrondissementsparket Limburg,
Rechtbank Oost Brabant, Rechtbank Overijssel,
Raad van State en Centrale Raad van Beroep

Voorbeelden functies:
Logistiek coördinator
Medewerker arbeidsjuridische handhaving
Medewerker opsporingswerkzaamheden
Coördinator DNA
Privacy officer/Data protection officer/
Functionaris gegevensbescherming

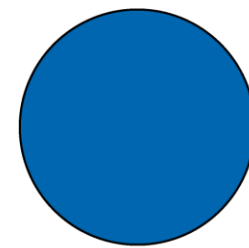

Centrale overheid

Ministeries, politie, rijksdiensten
en zelfstandige bestuursorganen

Voorbeelden organisaties:
Ministerie van Justitie en Veiligheid,
DUO, Rijkswaterstaat, IND, Belastingdienst,
Autoriteit Consument en Markt, UWV en Politie

Voorbeelden functies:
Juridisch (beleids)medewerker
Medewerker bezwaar en beroep
Medewerker handhaving
Vergunningverlener
Juridisch medewerker publieke onteigening
Juridisch medewerker WOB
Privacy officer/Data protection officer/
Functionaris gegevensbescherming

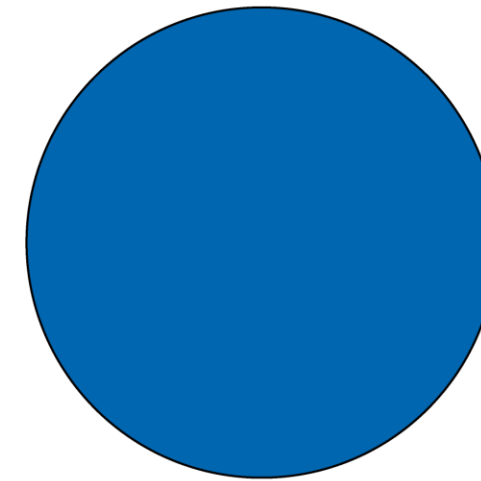
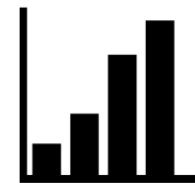

Profit en non-profit organisaties

Retail, financiële instellingen en
belangenorganisaties

Voorbeelden organisaties:
Ahold, ANWB, ING Bank
Consumentenbond en
Nationale Nederlanden

Voorbeelden functies:
Medewerker contractmanagement
Medewerker corporate housekeeping
Projectmanager
Medewerker klacht en claim
Medewerker compliance
Medewerker merkenrecht
Privacy officer/Data protection officer/
Functionaris gegevensbescherming

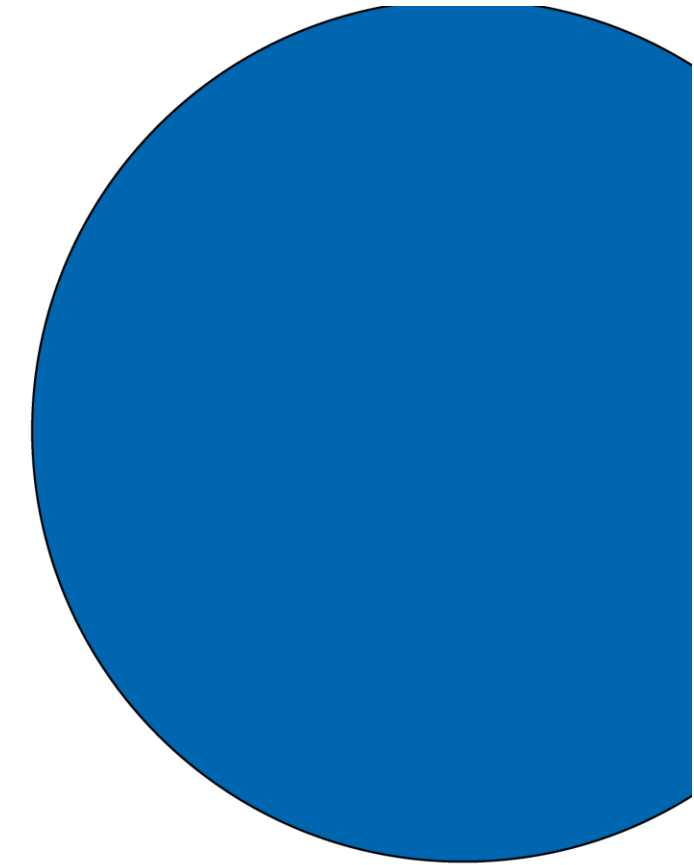

Juridische dienstverlening

Advocatuur, gerechtsdeurwaarders, incassobureaus,
notariaat en overige juridische dienstverleners

Voorbeelden organisaties:
FNV, NautaDutilh, DAS Rechtsbijstand,
Het Juridisch Loket, Deloitte Legal en
GGN's-Hertogenbosch

Voorbeelden functies:
Juridisch (beleids)medewerker
Professional Support Officer
Notarisklerk
Administratief medewerker
Medewerker compliance
Privacy officer/Data protection officer/
Functionaris gegevensbescherming

Decentrale overheid

Gemeente, provincies en waterschappen

Voorbeelden organisaties:
Gemeente Rotterdam, Gemeente Amsterdam,
Gemeente Groningen, Waterschap Rijnland,
Provincie Brabant en Stedendriehoek

Voorbeelden functies:
Juridisch (beleids)medewerker
Kwaliteitszorgmedewerker
Medewerker bezwaar en beroep
Medewerker vergunningen
Handhavingsjurist
Klantmanager
Privacy officer/Data protection officer/
Functionaris gegevensbescherming

2.3 Het belang van internationalisering

Het belang van internationalisering voor onze samenleving treedt steeds meer op de voorgrond. In hun *Gezamenlijke Visie Internationaal* (Vereniging Hogescholen en de VSNU 2014) beschrijven de universiteiten en hogescholen internationalisering als “een noodzakelijke beweging voor de verdere ontwikkeling van Nederland als kenniseconomie”. Binnen het rechtendomein is de internationalisering goed merkbaar. Enerzijds vanwege de voortschrijdende juridische integratie van wet- en regelgeving op supranationaal niveau. Voor begrip van het nationale recht is kennis van de doorwerking van internationale - met name Europese - wet- en regelgeving onontbeerlijk. Anderzijds door ontwikkelingen in de rechtspraak, die voortkomen uit de toenemende globalisering. Daarnaast hebben bedrijven, overheden en andere organisaties steeds meer te maken met vraagstukken met een grensoverschrijdend karakter.

Deze ontwikkelingen veronderstellen dat alle afgestudeerden een inhoudelijke blik hebben die zich richt voorbij Nederland; zij moeten zich ervan bewust zijn dat ons nationale rechtstelsel niet geïsoleerd opereert. Afgestudeerden moeten kennis hebben van de toepassing van het recht, én vaardigheden op het gebied van interculturele communicatie en (vaak) *legal English*, én een open houding. Juridische communicatie is alleen effectief als de hbo-jurist in staat is om zijn juridische expertise te combineren met interculturele vaardigheden, in een lokale, regionale dan wel internationale context. Dit vereist een geïntegreerde aanpak in het curriculum en een duidelijke verbinding met de competenties en beroepsopdrachten.

De opleidingen HBO-Rechten stellen hun studenten in staat om zich te bekwamen met kwalificaties die voldoen aan de eisen van de veranderende beroepspraktijk. Internationalisering is daarbij een middel om een noodzakelijke kwaliteitsimpuls te leveren aan het onderwijs, aan de docenten - en vooral aan de studenten zelf. Niet voor niets schetst de strategische visie *HBO2025 Wendbaar en Weerbaar* (Vereniging Hogescholen 2015): “De toekomstige professionals zijn kritisch, ondernemend, onderzoekend en hebben een internationale oriëntatie. Zij beschikken bovenal over een moreel kompas om in een complexe samenleving overeind te blijven en verantwoordelijkheid te dragen.”

In aanvulling op het belang van internationalisering voor de inhoudelijke beroepsuitoefening, is het in de huidige maatschappij noodzakelijk dat de opleidingen ervoor zorgen dat alle studenten met een vorm van internationalisering in aanraking komen. Dit kan via extracurriculaire activiteiten, *student exchange*, maar ook via *internationalisation at home*. Internationalisering vergroot niet alleen de baankansen van afgestudeerden, het biedt hen ook ervaringen die hen wendbaar en weerbaar maken. Het is aan de opleidingen om een passende omvang en vorm te vinden voor het ontwikkelen van de vaardigheden van hun studenten.

3. Opleidingsprofiel

3.1. Competenties

De eindkwalificaties van de hbo-jurist vloeien voort uit het beroepsprofiel. Zij zijn geformuleerd als leeruitkomsten (OCW & NVAO 2010) (zie bijlage 6). De competentieset is uitgewerkt op basis van de beroepsbekwaamheid (Andriessen et al. 2017), het succesvol kunnen handelen van een startende hbo-jurist (zie bijlage 4). Elke opleiding formuleert op basis hiervan eigen eindkwalificaties, in samenhang met de regionale profilering.

Een competentie wordt opgevat als ‘de bekwaamheid om kennis, inzicht, vaardigheden en attitude in samenhang adequaat toe te passen in relevante beroepssituaties’. Elke competentiebeschrijving omvat een toelichting. Daarnaast worden per competentie zeven voorbeelden gegeven van beroepssituaties met kenmerkende functies of beroepsrollen, taken en contexten. De basis aan kennis en vaardigheden, het fundament van de competenties, is beschreven in bijlage 2. Attitude is een vanzelfsprekend onderdeel van elke competentie en is uitgewerkt in het kader van het professioneel vakmanschap (zie 3.2.3).

3.1.1 Competentieset HBO-Rechtenopleidingen

De competentie Analyseren gaat vooraf aan de toepassing van andere competenties. Het analyseren en juridisch kwalificeren van casussen en het oplossen van de bijbehorende rechtsvragen is het begin van het juridisch denken en handelen. De hbo-jurist start steeds met een analyse van de juridisch relevante feiten en juridische bronnen.

1. Rechtsvragen formuleren en beantwoorden, op basis van een analyse van de praktijk en juridisch relevante feiten en juridische bronnen (Analyseren)

Toelichting

Voordat de hbo-jurist een beroepsproduct maakt, dient hij de praktijk te analyseren. Vervolgens formuleert hij de juridisch relevante vragen. Hij beschikt over de daarvoor benodigde onderzoeksvaardigheden: hij gaat systematisch te werk door de relevante juridische bronnen te selecteren en verzamelen, zoals wetgeving en jurisprudentie. Zijn analyse omvat onder andere het proces van verzamelen, selecteren en kwalificeren van de praktijksituatie, de daaruit voortvloeiende relevante feiten en juridische bronnen. De hbo-jurist moet dit volledige proces doorlopen om een goed beroepsproduct op te leveren.

Voorbeelden

De hbo-jurist werkt als:

- a) *legal officer* bij een bank en inventariseert, onderzoekt en analyseert klantgegevens, alvorens hij beoordeelt of de verkoop van een bepaald financieel product in overeenstemming is met de toepasselijke wetten.
- b) *paralegal* bij een groot advocatenkantoor en analyseert diverse huurrecht-dossiers met het doel om samen met een collega ICT-tools te ontwikkelen, waarmee de advocaten bij een nieuwe huurzaak meteen kunnen zien welke vergelijkbare huurzaken het kantoor al heeft behandeld en hoe de rechter daarin heeft geoordeeld.

- c) beslismedewerker bij de gemeente en controleert en analyseert of het dossier compleet is, zodat namens het gemeentebestuur een besluit kan worden genomen over een vergunningaanvraag.
- d) *legal support* bij een ziekenhuis en verzamelt, selecteert, kwalificeert en analyseert een patiëntendossier met het doel de Raad van Bestuur te kunnen adviseren over de vraag of de aansprakelijkheidstelling door een patiënt kans van slagen heeft.
- e) *legal engineer* bij een vakbond en verzamelt, selecteert en analyseert diverse dossiers teneinde een beslisboom op te kunnen stellen, die de vakbond in meerdere ontslagsituaties voor haar leden kan gebruiken.
- f) juridisch adviseur bij een accountantskantoor en verzamelt en analyseert de door een van de accountants geleverde feiten, op basis waarvan hij de accountant adviseert of zijn cliënt een sterke zaak heeft jegens zijn wederpartij.
- g) dossiermanager bij een rechtsbijstandsverzekeraar en analyseert het schadedossier om een afdoeningsadvies te kunnen formuleren.

2. Voor de praktijk bruikbare juridische adviezen geven op basis van een analyse (Adviseren)

Toelichting

Nadat de hbo-jurist de adviesvraag heeft verhelderd, onderzoekt hij onder andere de feiten, standpunten, belangen, rechtsbronnen en toepasselijke rechtsregels. Na een analyse brengt hij mondeling of schriftelijk in passende vorm en professionele formuleringen een onderbouwd advies uit, waarbij zijn overwegingen inzage geven in hoe het advies tot stand is gekomen en hoe hij rekening houdt met aspecten als klantvriendelijkheid, effectiviteit, bruikbaarheid en draagvlak.

Voorbeelden

De hbo-jurist werkt als:

- a) juridisch medewerker bij een rechtbank. Hij controleert of aan de formele juridische vereisten is voldaan en bereidt de zaak inhoudelijk voor. Ter zitting treedt hij op als griffier. Na afloop neemt hij deel aan het raadkameroverleg. Hij maakt vervolgens een proces-verbaal op en legt de beslissing vast in een schriftelijke conceptuitspraak.
- b) secretaris van een commissie bezwaar en beroep bij een provincie en hij schrijft een conceptadvies naar aanleiding van een bezwaarschrift.
- c) octrooigemachtigde op een octroobureau en hij stelt voor een klant een adviesbrief op over de wijze waarop deze zijn uitvinding met een octrooi kan beschermen. Hij betreft hierbij de nieuwste jurisprudentie.
- d) juridisch adviseur bij een belangenorganisatie van huiseigenaren en hij adviseert de leden over koopaktes en hypotheekvoorwaarden en geeft daar voorlichting over.
- e) bedrijfsjurist bij een regionaal aannemersbedrijf en hij adviseert de afdeling inkoop op basis van regelgeving over de aanbesteding van een groot bouwproject.
- f) mede-eigenaar van een juridisch adviesbureau en hij geeft samen met zijn compagnons juridisch advies aan een cliënt. Dit doet hij op basis van gesprekken en risicoanalyses over de invoering van een digitale systeem waarin contracten worden beheerd.
- g) *data protection officer* bij een ziekenhuis waar hij de naleving van privacyregels monitort en op basis daarvan adviezen geeft ter verbetering van de naleving van de privacyverplichtingen.

3. Juridische belangen van anderen behartigen door rechtsbijstand te verlenen, te onderhandelen en te bemiddelen (Belangen behartigen)

Toelichting

De hbo-jurist treedt op als belangenbehartiger voor personen en organisaties. Het behartigen van belangen kan bestaan uit gerechtelijk of buitengerechtelijk vertegenwoordigen. Dit kan mondeling en schriftelijk gebeuren. De jurist maakt daarbij gebruik van een gedegen (juridische) analyse en zet op het moment dat de situatie dit vereist onderhandelings- en bemiddelingstechnieken in. De jurist onderhoudt voorts in alle fases van het vertegenwoordigen het contact met de cliënt en kan zijn keuze voor een (conflicthanterings)methode goed onderbouwen.

Voorbeelden

De hbo-jurist werkt als:

- a) juridisch medewerker bij een advocatenkantoor en schrijft een processtuk, zoals een oproepingsbericht met procesinleiding, zienswijze of beroepschrift.
- b) jurist bij een rechtsbijstandsverzekeraar en treedt op als procesgemachtigde voor een cliënt, door een pleidooi te houden tijdens de mondelinge behandeling van de zaak bij de kantonrechter of de bestuursrechter.
- c) jurist bij een rechtsbijstandsverzekeraar en voert bij een conflict voor zijn cliënt de onderhandelingen met de wederpartij, en legt de uitkomst van deze onderhandelingen vast in een vaststellingsovereenkomst.
- d) juridisch medewerker bij een gemeente en reageert op een zienswijze tegen een ontwerpbesluit.
- e) juridisch medewerker bij een gemeente en voert een bemiddelingsgesprek met een vergunningaanvrager en een derde-belanghebbende, met als doel dit geschil af te handelen zonder tussenkomst van de rechter.
- f) juridisch adviseur bij een bedrijf en voert een exitgesprek met een medewerker die als gevolg van een reorganisatie moet vertrekken.
- g) juridisch medewerker bij een gerechtsdeurwaarderskantoor en stelt een beslagexploot op.

4. De rechtspositie van één of enkele (rechts)personen vaststellen, verantwoorden en vastleggen, na het duiden en wegen van juridische argumenten en maatschappelijke factoren. (Beslissen)

Toelichting

De hbo-jurist neemt namens een klant of organisatie een beslissing of bereidt die voor. Bij de beslissing worden onder andere, na een gedegen (juridische) analyse, juridische argumenten en maatschappelijke factoren betrokken. De jurist kan een beslissing onderbouwen en formeel vastleggen. Beslissingen kunnen betrekking hebben op de publiekrechtelijke en op de privaatrechtelijke sfeer.

Voorbeelden

De hbo-jurist werkt als:

- a) juridisch medewerker bij een (rechtsbijstands)verzekeraar en beslist over het toe- of afwijzen van een claim van een verzekerde en de hoogte van de uitkering.
- b) incassomedewerker bij een deurwaarderskantoor en beslist over de invulling van een schuldafbetalingsregeling.

- c) vergunningverlener bij een gemeente en bereidt een besluit naar aanleiding van een vergunningsverzoek voor.
- d) notarisklerk bij een notaris kantoor en maakt een akte op.
- e) juridisch adviseur bij een waterschap en neemt namens het bestuursorgaan een besluit tot het toepassen van bestuursdwang.
- f) bedrijfsjurist bij een multinational en past de algemene voorwaarden van de organisatie aan.
- g) juridisch medewerker bij de bezwaarafdeling van een uitkeringsinstantie en schrijft een (concept)beslissing op bezwaar.

5. Organisatieprocessen efficiënt en effectief uitvoeren en regisseren in een juridische context, met aandacht voor legal tech, juridisch proces- en kwaliteitsmanagement, kennis- en informatiemanagement en innovatie (Organiseren)

Toelichting

De hbo-jurist draagt in een juridische beroepsomgeving zorg voor het aanleggen, beheren, ontsluiten en overdragen van juridische dossiers en informatie in de eigen organisatie of de keten. Hij is in staat juridische dienstverlening, processen of projecten efficiënt en effectief te analyseren, in te richten en uit te voeren. Daarbij heeft hij onder andere oog voor (digitale) ontwikkelingen die kansen bieden voor vernieuwing en verbetering van juridische diensten en processen. Hij kan samenwerken met professionals van verschillende disciplines en zoekt continu naar mogelijkheden om zijn eigen functioneren en dat van de organisatie te verbeteren.

Voorbeelden

De hbo-jurist werkt als:

- a) juridisch kwaliteitsmedewerker bij een gemeente, licht uitvoeringstrajecten door, toetst deze aan (juridische) kwaliteitscriteria en komt tot oplossingen om processen effectiever en efficiënter in te richten. Bijvoorbeeld door digitale beslisbomen te maken voor relevante juridische documenten.
- b) juridisch informatiespecialist op een advocatenkantoor en is betrokken bij de inkoop van juridische databanken. Hij zorgt voor slimme en overzichtelijke koppelingen tussen juridische bronnen en maakt deze toegankelijk, compleet, actueel en gebruiksvriendelijk, waarbij hij collega's tijdig informeert en instrueert over relevante (vak)informatie.
- c) *legal operations consultant* bij een detacheerder en doet onderzoek bij (semi)overheden, dat met de inzet van digitale toepassingen moet leiden tot een kortere doorlooptijd en een klantvriendelijker afhandeling van bezwaarschriften.
- d) *legal data analyst* bij een bank en werkt in een projectteam aan een *due diligence*-onderzoek. Hij werkt daarin mee aan data-analyse met behulp van *e-discovery*, waardoor de bank sneller relevante en correcte informatie en documentatie digitaal kan ophalen uit verschillende bronnen.
- e) contractmanager bij een afval- en energiebedrijf en zorgt ervoor dat de juiste juridische informatie (digitaal) beschikbaar is ter ondersteuning van het gehele contracteringsproces. Naast het afsluiten van contracten is hij ook verantwoordelijk voor het beheer van contracten.
- f) *compliance officer* bij een bank en voert een risico-inventarisatie uit van de organisatie- en bedrijfsprocessen. Daarna bepaalt hij welke maatregelen moeten worden getroffen, door

wie en in welke mate.

- g) *legal service designer* bij een rechtsbijstandsverzekeraar en beschrijft en visualiseert de juridische content vanuit de ervaring van klanten, zodat zij de complexe juridische informatie beter kunnen begrijpen en onthouden. Op basis hiervan (her)ontwerpt hij klantgerichte juridische diensten en processen. Hij doet dit in samenwerking met belanghebbenden.

3.2 Eindniveau

De standaard van de professionele bachelor is het kader voor de uitwerking van het eindniveau. Dit is afgesproken in de *Procedure voor het opstellen van landelijke profielen* (Vereniging Hogescholen 2010). In bijlage 3 is de samenhang van de competenties uitgewerkt in relatie tot de hbo-bachelorstandaard en de Dublin-descriptoren.

Standaard 1: Beoogde eindkwalificaties (Nederlands-Vlaamse Accreditatie Organisatie, 2016)

“De beoogde eindkwalificaties van de opleiding zijn wat betreft inhoud, niveau en oriëntatie geconcretiseerd en voldoen aan internationale eisen”.

Toelichting: De beoogde eindkwalificaties passen wat betreft niveau en oriëntatie (bachelor of master, hbo of wo) binnen het Nederlandse kwalificatieraamwerk. Ze sluiten bovendien aan bij de actuele eisen, die in internationaal perspectief vanuit het beroepenveld en het vakgebied worden gesteld aan de inhoud van de opleiding.

De hogescholen hebben de standaard voor de hbo-bachelor afgesproken in het kader van hun kwaliteitsagenda (Vereniging Hogescholen 2009): “De beroepspraktijk stelt steeds hogere eisen aan hbo-afgestudeerden, terwijl de groei van het aantal studenten en de veranderende samenstelling hiervan de kwaliteit van het onderwijs juist onder druk plaatst. (...) Daarom hebben de hogescholen besloten om met elkaar een standaard van de professionele bachelor op te stellen. Deze standaard komt niet in de plaats van de Dublin descriptoren en van de NVAO-criteria die ten grondslag liggen aan de accreditatie, maar dient als het expliciteren van de kern van de hbo-bachelor. Het is het richtpunt voor de ontwikkeling van landelijke opleidingsprofielen en voor de invulling daarvan in de afzonderlijke curricula van opleidingen.”

Een hbo-bachelor heeft het niveau van beginnend beroepsbeoefenaar in een beroep of spectrum van beroepen en hij kan functioneren in een multidisciplinaire omgeving waarin een hbo-opleiding vereist of gewenst is. De hbo-bachelorstandaard houdt in dat een opleiding er zorg voor dient te dragen dat studenten:

1. een gedegen theoretische basis krijgen;
2. het onderzoekend vermogen verwerven dat hen in staat stelt om te kunnen bijdragen aan de ontwikkeling van het beroep;
3. over voldoende professioneel vakmanschap beschikken;
4. de beroepsethiek en maatschappelijke oriëntatie ontwikkelen die past bij een verantwoordelijke professional.

Deze vier elementen hebben betrekking op de toepassing van de competenties bij de uitvoering van beroepstaken in (internationale) juridische beroepscontexten. Het minimumniveau van kennis, vaardigheden en houdingsaspecten van elke hbo-jurist is beschreven in de *body of knowledge and skills* (bijlage 2).

De elementen hangen samen met de drie functies van hbo-opleidingen: kwalificatie, socialisatie en algemene ontwikkeling (Onderwijsraad 2011). Dit komt tot uitdrukking in democratisch burgerschap, vakbekwaamheid en bekendheid van afgestudeerden met de nieuwste kennis en ontwikkelingen. "Afgestudeerden zijn bewust en zelfbewust en onafhankelijk in denken en doen. Deze bagage is noodzakelijk om als professional te kunnen reflecteren op het eigen handelen en bij te dragen aan vernieuwing en verbetering van de praktijk" (Vereniging Hogescholen 2015).

Hieronder wordt elk element van de hbo-bachelorstandaard uitgewerkt voor de beroepsbekwaamheid en het eindniveau van de hbo-jurist. De cursieve tekst is overgenomen uit de tekst over de hbo-bachelor standaard in *Kwaliteit als opdracht* (Vereniging Hogescholen 2009).

3.2.1 Gedegen theoretische basis

Het gaat vooral om de vakspecifieke kennis van het beroepsdomein waarvoor wordt opgeleid. Studenten dienen over de theoretische bagage te beschikken die hen in staat stelt om kritisch en creatief naar hun eigen vakgebied te kunnen kijken. Deze kennisbasis is daarmee onlosmakelijk verbonden met het hbo-bachelorniveau.

De hbo-jurist is een generalist, die rechtsvragen benadert vanuit meerdere rechtsgebieden in onderlinge samenhang. Daarbij weegt hij argumenten en bepaalt of een juridische dan wel een niet-juridische oplossing de voorkeur verdient. Hij is in staat om te communiceren over juridische problemen met juristen, professionals uit andere disciplines en cliënten, en houdt daarbij rekening met hun perspectieven. De kennisbasis van een hbo-bacheloropleiding omvat relevante kennis uit de wetenschap en het beroep. Een stevige en goed gestructureerde kennisbasis vormt het fundament van het competentieprofiel van de hbo-jurist. Hij heeft basiskennis op relevante rechtsgebieden binnen het staats- en bestuurs(proces)recht, privaatrecht, strafrecht en internationaal en Europees recht. Elke opleiding vult dit aan met rechtsgebieden die passen bij de eigen profilering. Een hbo-jurist beschikt ook over kennis op het gebied van ethiek, management en organisatie, onderzoekend vermogen en juridisch kennis- en informatiemanagement, schriftelijke en mondelinge communicatieve vaardigheden en professionele vaardigheden.

3.2.2 Onderzoekend vermogen

In onze moderne samenleving is het cruciaal dat hbo-bachelors over een onderzoekend vermogen beschikken, dat leidt tot reflectie, evidence based practice en innovatie.

Het onderzoekend vermogen betekent: problemen kunnen analyseren, informatie samenvoegen tot een geheel, oplossingen voorstellen en communiceren over praktische en professionele uitdagingen. Dit is belangrijk voor het werken in snel veranderende omgevingen, waarbij steeds vaker wordt samengewerkt met andere disciplines, interne en externe klanten. Het is ook van belang voor de noodzakelijke continue professionele ontwikkeling in verband met vernieuwingen in het (internationale) werkveld.

Het onderzoekend vermogen komt tot uitdrukking in een onderzoekende houding, het gebruik van onderzoek van anderen en het zelf onderzoek uitvoeren. In dit verband wordt 'onderzoek' gedefinieerd als 'het systematisch en methodisch beantwoorden van vragen dat leidt tot relevante kennis' (Andriessen et al. 2014). De drie aspecten van het onderzoekend vermogen zijn in hun onderlinge samenhang kenmerkend voor de beroepsuitoefening van de hbo-jurist. Het oplossen van juridische casussen vraagt immers om het methodisch beantwoorden van vragen op basis van relevante juridische kennis en kennis van het dossier en de context, om te komen tot de meest acceptabele oplossing voor partijen in een situatie. Dit ligt besloten in de indeling en samenhang van de competenties.

Een onderzoekende houding impliceert dat de hbo-jurist nieuwsgierig is naar nieuwe ontwikkelingen in beroep en samenleving. Hij is zorgvuldig en alert, bijvoorbeeld in samenhang met zijn signalerende rol in de context van juridische kwaliteitszorg. Hij is kritisch ten aanzien van bestaande routines en praktijken, in combinatie met sensitiviteit voor de omgeving, zoals gevoel voor (bedrijfs)cultuur en politiek-bestuurlijke verhoudingen (Hageman & Van de Luytgaarden 2015). Hij heeft een open houding en heeft inzicht in wat hij zelf kan doen om de juridische dienstverlening te verbeteren, en in wat professionals uit andere disciplines kunnen toevoegen.

De hbo-jurist kan zijn professionele handelen en de resultaten ervan op adequate wijze verantwoorden en reflecteren op wat er niet goed ging en wat beter kan. Zijn kennisbasis biedt de uitgangspunten voor een verklaring en voor een betere aanpak.

Evidence based practice betekent dat de hbo-jurist bij de analyse en aanpak van een vraag uit de praktijk relevante vragen kan stellen en deze op basis van relevante, actuele juridische en andere bronnen en passende methoden kan beantwoorden. Een methodische aanpak en onderbouwing past bij de eisen van de praktijk, inclusief een duidelijke keten van bewijsmateriaal.

De hbo-jurist beschikt over basisvaardigheden voor het ontwerpen en uitvoeren van een praktijkgericht juridisch onderzoek. Hij kan passende methoden en technieken geïntegreerd toepassen in de beroepspraktijk. Dit onderzoek kan - naast juridische kennis en kennis van de praktijkcontext - ook kennis uit andere disciplines vragen. Innovatie houdt in dat het praktijkgericht juridisch onderzoek betrekking kan hebben op de verbetering van de dienstverlening of bijdragen aan de verdere ontwikkeling van een specifieke juridische beroepspraktijk. De uitkomsten zijn nieuw voor deze specifieke situatie.

3.2.3 Professioneel vakmanschap

Studenten moeten kennis en vaardigheden ontwikkelen die specifiek zijn voor de rol van de professional in het werkveld. Een internationale oriëntatie maakt hier deel van uit, evenals een ondernemende houding.

De hbo-jurist heeft kritische beroepsvaardigheden, zoals schriftelijke en mondelinge communicatieve vaardigheden. Een goede mondelinge en schriftelijke taalvaardigheid vormt het gereedschap van de hbo-jurist. Het stelt hem in staat om op passende wijze te communiceren met vakgenoten en niet-vakgenoten. Dit kunnen zowel cliënten als professionals uit andere sectoren zijn. Hij kan zich inleven in hun positie. Hij kan het juridische jargon op een begrijpelijke wijze 'vertalen' naar hun perspectief en kan de informatie die zij aanleveren juridisch kwalificeren en vertalen naar verbetering van de juridische dienstverlening.

Vanwege het belang van taalvaardigheid is het streven dat alle afgestudeerden de Nederlandse taal beheersen op niveau C1 ('vaardige gebruiker') van het Gemeenschappelijk Europees Referentiekader voor Moderne Vreemde Talen (Nederlandse Taalunie, 2008). Hij is digitaal geletterd. Dat wil zeggen dat hij relevante informatievaardigheden beheerst. Hij heeft ook inzicht in het belang en de werking van digitalisering voor de kwaliteit en kosten van de juridische dienstverlening.

De hbo-jurist is ondernemend. Hij komt tot praktische oplossingen voor juridische vraagstukken. Hij baseert zich daarbij op zijn juridische kennisbasis en zijn analyse van de juridisch relevante feiten en bronnen. Hij signaleert knelpunten tijdig en aarzelt niet om initiatieven te ontplooiën om de dienstverlening, effectiviteit en efficiëntie voor opdrachtgever en cliënten te verbeteren. Voorbeelden van gebieden waaraan de hbo-jurist een bijdrage kan leveren zijn: juridisch kwaliteitsmanagement, risicomangement, juridisch kennismanagement, dossiermanagement en procesmanagement. De hbo-jurist is innovatief en ontwikkelt oplossingen, werkwijzen, werkprocessen, producten en diensten, en verbreedt zo het juridische instrumentarium.

De hbo-jurist is zich ervan bewust dat het Nederlandse rechtsstelsel niet geïsoleerd opereert. Hij heeft kennis van en inzicht in de hoofdlijnen van het Europees recht en het internationaal recht. Daardoor kan hij de relevantie bepalen van Europese en internationale wet- en regelgeving voor de nationale rechtsorde. Dit stelt hem tevens in staat om zich snel in te werken in internationale rechtsgebieden.

3.2.4. Beroepsethiek en maatschappelijke oriëntatie

Hbo-bachelors zijn beroepsbeoefenaren die relaties moeten kunnen leggen met maatschappelijke en soms ethische vraagstukken. Ze hebben maatschappelijke vorming genoten en beschikken over de culturele bagage, die hen in staat stelt om de aangeleerde kennis in een maatschappelijke context te plaatsen en kritisch te beoordelen aan de hand van morele waarden.

Naar aanleiding van de snelle maatschappelijke, technologische en culturele ontwikkelingen is er sprake van een dynamisch kader van normen en waarden. Dit heeft een weerslag op de juridische praktijk (Ter Voert 2016). Daarom is het belangrijk dat de hbo-jurist zich bewust is van de maatschappelijke betekenis van zijn juridische kennis en vaardigheden, in het licht van actuele ontwikkelingen in het (internationale) werkveld. Een hbo-jurist hanteert professionele waarden en heeft een eigen visie op het beroep. Hij kan juridische kennis kritisch beoordelen aan de hand van morele normen en waarden. Hij herkent en hanteert (nieuwe) maatschappelijke en beroepsethische vraagstukken en professionele dilemma's in kritische beroepssituaties. Hij handelt ethisch en maatschappelijk verantwoord, zowel in de interne organisatie als in de maatschappelijke omgeving. Hij past zijn ethisch vermogen onder meer toe bij het wegen van belangen, (juridisch) analyseren, beslissen, adviseren, onderzoeken en het opstellen van ethische standaarden van organisaties, zoals gedragscodes.

4. Profilering en positionering in het juridisch onderwijs

Profilering in het hbo-domein Rechten

HBO-Rechten is een brede hbo-opleiding met een generalistisch karakter. Afgestudeerden zijn breed gekwalificeerd. De juridische opleidingen vervullen een emancipatorische functie (Sent 2014). De opleiding leidt juridische professionals op die breed inzetbaar zijn in het juridische werkveld.

De Minister van Justitie en Veiligheid heeft HBO-Rechten erkend als (enige) opleiding die voorbereidt op het beroep van (kandidaat- dan wel toegevoegd) gerechtsdeurwaarder.

De opleiding HBO-Rechten onderscheidt zich van de opleiding Sociaal Juridische Dienstverlening, die eveneens opleidt tot de titel *Bachelor of Laws* (LL.B.). HBO-Rechten leidt breed op voor vele juridische beroepscontexten. De opleiding Sociaal Juridische Dienstverlening richt zich vooral op dienstverlenende organisaties en instellingen in het sociale domein. Dit verschil in werkveld komt tot uitdrukking in de diepere en bredere juridische kennisbasis en competenties van de hbo-jurist. De competenties en kennisbasis van de sociaal juridisch dienstverlener zijn niet alleen juridisch, maar ook sociaal en agogisch gefundeerd.

Een actuele ontwikkeling in het hbo is de komst van *associate degree*-opleidingen op niveau 5 van het Europees kwalificatieraamwerk (bijlage 6). In het domein Rechten is dit momenteel de *associate degree*-opleiding Juridisch Medewerker.

Positionering ten opzichte van mbo

Hbo-opleidingen specificeren 'waar van toepassing het hbo-niveau in relatie tot vergelijkbare basiscompetenties op mbo- en/of wo-niveau' (Vereniging Hogescholen 2009). Het Landelijk Opleidingen Overleg HBO-Rechten heeft in 2018 opnieuw vastgesteld dat er in het mbo geen opleidingen zijn waarop dit van toepassing is. Op mbo-niveau wordt de opleiding Juridisch administratief dienstverlener aangeboden. Volgens het kwalificatiedossier Juridisch-administratieve beroepen 2015-2016, opgesteld door het Economisch en administratief beroepsonderwijs (ECABO), vervult de medewerker juridisch-administratieve beroepen met ondersteunende administratieve werkzaamheden in een juridische context in (semi-)overheids-, profit- en non-profitorganisaties. Concreet gaat het om het verzorgen van klantcontact bij juridisch-administratieve dienstverlening en het verrichten van (juridische) dossierwerkzaamheden. Verder behandelt de juridisch-administratief dienstverlener (financieel) juridische aanvragen en opdrachten. De dienstverlener verzamelt en registreert gegevens voor vervolgpcedures, stelt standaarddocumenten op en vult deze in. Er is geen sprake van een vergelijkbaar competentieprofiel, aangezien de competentieset van de hbo-jurist aanzienlijk dieper en breder is. Dit geldt ook voor de juridische kennisbasis.

Positionering ten opzichte van verwante wo-opleidingen

De opleiding HBO-Rechten onderscheidt zich van andere juridische opleidingen in het hoger onderwijs op een aantal profilerende kenmerken, zoals niveau, oriëntatie en gerichtheid op specifieke beroepssectoren. Een vergelijkbare opleiding in het wetenschappelijk onderwijs is de bacheloropleiding Rechtsgeleerdheid. De curricula van deze opleidingen bevatten, net als die van de HBO-Rechtenopleidingen, juridische en ondersteunende vakken, geplaatst in een juridische context. De

ondersteunende vakken van de HBO-Rechtenopleidingen omvatten ethiek, management en organisatie, digitalisering en professionele vaardigheden. Afgestudeerden van HBO-Rechtenopleidingen zijn *T-shaped legal professionals*, die zich onderscheiden met kwalificaties op het gebied van klantgerichte dienstverlening en het organiseren van juridische processen. Zij zijn voorbereid op ontwikkelingen in de praktijk, zoals *legal tech* en diverse wijzen van geschilbeslechting.

Een afgestudeerde van een HBO-Rechtenopleiding is startbekwaam. Hij kan zich zelfstandig inwerken in zijn eerste baan en kan zich in de praktijk verder ontwikkelen. Hij heeft praktijkervaring opgedaan in het toepassen van beroepscompetenties en beschikt over generieke hbo-kwalificaties, zoals communicatieve en interpersoonlijke vaardigheden en leervaardigheden. Hij is proactief, oplossingsgericht, klantgericht en omgevingsgericht en heeft een ondernemende houding. Een wo-bachelor daarentegen beschikt over de academische vaardigheden die nodig zijn om door te stromen naar een academische juridische masteropleiding.

De hbo-jurist richt zich vooral op de rechtstoepassing, terwijl de wo-jurist ook is gericht op de rechtsontwikkeling. De hbo-jurist onderscheidt zich door een praktijkgerichte benadering van het recht met een focus op het competent toepassen en faciliteren van de juridische dienstverlening. Hij heeft hiertoe een onderzoekende houding, kan kennis van anderen toepassen en kan zelf praktijkgericht onderzoek uitvoeren in het kader van beroepstaken of beroepsvraagstukken. De academische jurist is in staat om rechtsbronnen verder te helpen ontwikkelen. Hij hanteert hierbij het principe van de logische rationaliteit en is vooral gericht op het systeem van het recht. Zijn competenties liggen op het terrein van academische vaardigheden en het uitvoeren van rechtswetenschappelijk onderzoek. De rechtswetenschap wordt beschouwd als een normatieve wetenschap. Een juridische professional dient niet alleen te beheersen wat *rechtens is*, maar moet ook oog hebben voor dat wat *rechtens behoort te zijn*.

Positionering ten opzichte van masters

In het kader van de wettelijke opdracht krachtens de Wet op het hoger onderwijs en wetenschappelijk onderzoek faciliteren de HBO-Rechtenopleidingen de doorstroom naar verwante masteropleidingen. Elke opleiding bepaalt in samenhang met de eigen regionale profilering welke juridische master dit is, met een academische of professionele oriëntatie.

5. Bronnen

- Andriessen, D.G., Sluijsmans, D., Snel, M. & Jacobs, A. (2017). *Protocol Verbeteren en Verantwoorden van Afstuderen in het hbo 2.0*. Den Haag: Vereniging Hogescholen.
- Andriessen, D.G. (2016). Drie misverstanden over onderzoek in het hbo weggenomen. *Hoger Onderwijs Management*, 2016 (05).
- Andriessen, D.G. & Marel, I. van der (2015). Beoordelingsmodel voor eindwerkstukken voor een Faculteit Economie & Management in het hbo. *Thema: tijdschrift voor hoger onderwijs & management* (5), 20 - 25.
- Andriessen, D.G., Greve, D., Jakobs, L, Neijenhuis, C.A.M., Hermans, P., Straetmans, G., Lintelo, L. te & Manders, P. (2014). *Beoordelen is mensenwerk*. Den Haag: Vereniging Hogescholen.
- Bologna Working Group on Qualifications Frameworks (2005). *A Framework for Qualifications of the European Higher Education Area*. Kopenhagen: Ministerie van Wetenschappen, Technologie and Innovatie.
- Buisman M., Loon-Dijkers, L. van, Boogaard, M. & Schooten, E. van (2017). *Stimuleren van creatief vermogen en kritisch denken. Eerste resultaten van het OECD-onderzoek Assessing progression in creative and critical thinking skills in education*. Amsterdam: Kohnstamm Instituut.
- Europese Commissie, Directoraat generaal Educatie en Cultuur (EAC), Nuffic/Tuning Association (2010). *Tuning, A Guide to formulating Degree Programme Profiles*. Bilbao: Publicaciones de la Universidad de Deusto.
- Hageman, M. & Luytgaarden, E. van de (2015). De HBO-jurist in het lokale openbaar bestuur. [Forumbijdrage De HBO jurist in het publieke domein](#) voor de Vereniging Nederlandse Gemeenten. Heerlen: lectoraat Recht in Europa.
- Losse, M. (2016) De relevantie van onderzoekend vermogen, waarom ‘beroepsproducten’ de oplossing zijn. *Thema: tijdschrift voor hoger onderwijs & management* 2016/1.
- Kok, M. & te Lintelo, L. (2014). *Leidraad eindniveau*. Amsterdam: Hogeschool van Amsterdam.
- Kwakman, F., Nieuwenhuis, B. Spaargaren, F. (2010). *Opleidingsplan: diensteninnovatie in het hoger onderwijs. een brug tussen vraag en aanbod*. Almere: Exser Diensteninnovatie.
- Mak, E. (2017). Elaine Mak fileert de T-shaped lawyer. Mr. 19 juni 2017. Geraadpleegd van www.mr-online.nl/prof-mak-drie-kernelementen-rechtenopleiding/
- Merriënboer, J.J.G. van (2013) Perspectives on problem solving and instruction. *Computers and Education* 64, 153 – 160.
- Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen (2015). *Strategische Agenda Hoger Onderwijs 2020/2025*. Den Haag.

Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap en Nederlands-Vlaamse Accreditatie Organisatie (2010). *Naar transparanter hoger onderwijs. Het Nederlandse Nationale Kwalificatieraamwerk*. Den Haag.

Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (2008). *The Higher Education Qualifications Framework in the Netherlands, a presentation for compatibility with the framework for Qualifications of the European Higher Education Area. Self certification document*. Den Haag.

Nederlandse Taalunie (2008). *Gemeenschappelijk Europees Referentiekader voor Moderne Vreemde Talen: Leren, onderwijzen, beoordelen*. Den Haag.

Nederlands Vlaamse Accreditatie Organisatie (2017). [Beoordelingskader accreditatiestelsel Nederland 2016](#). Den Haag.

Onderwijsraad (2014). *Een eigentijds curriculum*. Den Haag.

Onderwijsraad (2011). *Onderwijs vormt*. Den Haag.

Rooij, S.A.D.D. de (2013) *De hbo-jurist: kans of bedreiging?* Nijmegen: Wolf Legal Publishers.

Sent, E-M. (2014) *Wendbaar in een duurzame economie*. Rapport Verkenningcommissie hoger economisch onderwijs. Den Haag: Vereniging Hogescholen.

Sociaal Economische Raad (2016). *Toekomstgericht beroepsonderwijs*. Den Haag.

Sociaal Economische Raad (2015). *Leren in het Hoger Onderwijs van de toekomst. Advies over de Strategische Agenda Hoger Onderwijs 2015 – 2025*. Den Haag.

Timmer, I. (2016) *HBO-Rechten aan het werk; Een onderzoek naar de arbeidspositie van alumni HBO-Rechten*. Amsterdam: Hogeschool van Amsterdam, Lectoraat Legal Management.

Velden, R. van der (2011). Generiek of specifiek opleiden? *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, 27/3, 382 – 397.

Vereniging Hogescholen (2015). *Strategische visie #hbo2025: Wendbaar & Weerbaar*. Den Haag.

Vereniging Hogescholen en de Vereniging van Samenwerkende Nederlandse Universiteiten (VSNU) (2014). *Gezamenlijke Visie Internationaal*. Den Haag.

Vereniging Hogescholen (2010). *Aanpassing procedure landelijke opleidingsprofielen*. Brief aan de voorzitters van de Landelijke Opleidings-overleggen en –domeinen in het hbo. Den Haag.

Vereniging Hogescholen (2009). *Kwaliteit als opdracht*. Den Haag.

Voert, M.J. ter (2016). *Juridische beroepen in de toekomst. Ontwikkelingen binnen advocatuur, notariaat en gerechtsdeurwaardery*. Den Haag: Ministerie van Justitie en Veiligheid, Wetenschappelijk Onderzoek en Documentatiecentrum.

Bijlage 1: Transponeringstabel competenties

De tabel hieronder geeft een overzicht van de wijzigingen in de competenties van het landelijke profiel 2020 ten opzichte van het profiel van 2012. Paragraaf 1.3 bevat een toelichting met onderbouwing.

Competentieset 2020	Competentieset 2012
1) Analyseren	1) Juridisch Analyseren
2) Adviseren	2) Adviseren
3) Belangen behartigen	3) Vertegenwoordigen
4) Beslissen	4) Beslissen
	5) Reguleren
5) Organiseren	6) Dossier managen
	7) Organiseren

Bijlage 2: Body of Knowledge and Skills

De *body of knowledge and skills* (BoKS) geeft een overzicht van de kennisbasis en vaardigheden, waarover elke afgestudeerde hbo-jurist minimaal dient te beschikken op basis van het opleidingsprofiel (hoofdstuk 3) en de (internationale) standaarden (bijlage 3).

Deze kennis en vaardigheden maken deel uit van het curriculum van elke HBO-Rechtenopleiding in Nederland. Hierbij geldt voor de opleidingen het principe 'pas toe of leg uit' (zie paragraaf 1.2). Elke HBO-Rechtenopleiding definieert in aanvulling op deze landelijk vastgestelde BoKS de kennis en vaardigheden, die passen bij de eigen regionale profilering.

Het Landelijk Opleidingen Overleg HBO-Rechten overlegt over het juridische en juridisch georiënteerde deel van deze BoKS in het domein Rechten, onderdeel van de hbo-sector Economie.

Gemeenschappelijke juridische kennisbasis hbo-jurist	
Staats- en bestuursrecht	Basiskennis van staatsrecht. Basiskennis van algemeen bestuurs(proces)recht. Basiskennis van een of meer bijzondere bestuursrechtelijke onderwerpen.
Privaatrecht	Basiskennis van vermogensrecht (goederenrecht en verbintenissenrecht). Basiskennis van ondernemingsrecht. Basiskennis van arbeidsrecht. Basiskennis van burgerlijk procesrecht.
Strafrecht	Basiskennis van straf(proces)recht.
Internationaal en Europees recht	Basiskennis van internationaal recht. Basiskennis van Europees recht. Basiskennis van mensenrechten.

Gemeenschappelijke kennis en vaardigheden in juridische context	
Ethiek	Waardendilemma's, beroepsregels, beroepscultuur, bewustzijn van waarden en normen van verschillende groepen, belangenverstrengeling, integriteit, sensitiviteit voor kloof tussen recht en rechtvaardigheid, tussen recht hebben en recht krijgen en tussen feit en fictie.
Management en organisatie	Basiskennis van organisatiekunde, (project-, kwaliteits-, strategisch) management, procesbeheersing en basisvaardigheden in het projectmatig werken en het organiseren van (digitale) juridische processen.
Digitalisering	Basiskennis van en basisvaardigheden met algemene en beroepsspecifieke informatietechnologie. Kennis van belangrijke trends en ontwikkelingen op het terrein van digitalisering.
Professionele vaardigheden	Schriftelijke en mondelinge communicatieve vaardigheden. Onderzoeksvaardigheden. Samenwerken.

Bijlage 3: Profiel in relatie tot (inter)nationale niveaustandaarden

Dublin-descriptoren bachelorniveau	Hbo-bachelorstandaard	Competenties HBO-Rechten
<p><i>Dd 1 Kennis en inzicht</i> Heeft aantoonbare kennis en inzicht ten aanzien van een vakgebied voortbouwend op en overtreffend ten opzichte van het niveau van het voortgezet onderwijs.</p> <p>Heeft aantoonbare kennis en inzicht die het mogelijk maken met behulp van gespecialiseerde handboeken te functioneren op een niveau waarin aspecten voorkomen waar kennis van de laatste ontwikkelingen op het vakgebied nodig is.</p>	<p>1. Gedegen theoretische basis Afgestudeerden beschikken over:</p> <ul style="list-style-type: none"> - basiskennis op het gebied van Nederlands en rekenen; - de vakspecifieke kennis van het beroepsdomein; - de theoretische bagage om kritisch en creatief naar het vakgebied te kijken. <p>3. Professioneel vakmanschap Afgestudeerden:</p> <ul style="list-style-type: none"> - beheersen de kennis, vaardigheden en attitude, die specifiek zijn voor kenmerkende beroepsrollen (bijlage 2); - beschikken over een ondernemende houding; - hebben een internationale oriëntatie. 	Alle
<p><i>Dd 2 Toepassen kennis en inzicht</i> Is competent om argumentaties te ontwikkelen en verdiepen ten behoeve van probleemoplossing op het vakgebied.</p> <p>Kan het werk of beroep professioneel benaderen.</p>	<p>2. Onderzoekend vermogen Afgestudeerden hebben:</p> <ul style="list-style-type: none"> - een onderzoekende houding. <p>Zij kunnen:</p> <ul style="list-style-type: none"> - praktijkgericht juridisch onderzoek doen; - beroepsvraagstukken analyseren; - kenniselementen integreren tot een nieuw geheel; - bruikbare oplossingen voorstellen; - communiceren over complexe praktische uitdagingen, ook in een multidisciplinaire context; - reflecteren op het handelen ten behoeve van ontwikkeling; <i>evidence based</i> werken; - bijdragen aan innovatie van de beroepspraktijk. <p>3. Professioneel vakmanschap Afgestudeerden:</p> <ul style="list-style-type: none"> - beheersen de kennis, vaardigheden en attitude, die specifiek zijn voor kenmerkende beroepsrollen (bijlage 2); - beschikken over een ondernemende houding; - hebben een internationale oriëntatie. 	Alle
<p><i>Dd 3 Oordeelsvorming</i> Kan relevante gegevens verzamelen en interpreteren (meestal op het vakgebied) ten behoeve van de oordeelsvorming.</p> <p>Weegt bij oordeelsvorming relevante sociaalmaatschappelijke, wetenschappelijke of ethische aspecten mee.</p>	<p>2. Onderzoekend vermogen Afgestudeerden:</p> <ul style="list-style-type: none"> - hebben een onderzoekende houding. <p>Zij kunnen:</p> <ul style="list-style-type: none"> - praktijkgericht juridisch onderzoek doen; - beroepsvraagstukken analyseren; - kenniselementen integreren tot een nieuw geheel; - bruikbare oplossingen voorstellen; - communiceren over complexe praktische uitdagingen, ook in een multidisciplinaire context; - reflecteren op hun handelen ten behoeve van ontwikkeling; - <i>evidence based</i> werken; - bijdragen aan innovatie van de beroepspraktijk. <p>4. Beroepsethiek en maatschappelijk bewustzijn Afgestudeerden:</p> <ul style="list-style-type: none"> - kunnen relaties leggen met maatschappelijke en soms ethische vraagstukken; - zijn zich bewust van de betekenis van aangeleerde kennis en vaardigheden in hun maatschappelijke context; - beschikken over het vermogen om kennis kritisch te beoordelen aan de hand van morele waarden; - kunnen relaties leggen tussen maatschappelijke, soms ethische vraagstukken en het eigen vakgebied; - beschikken over de hiervoor nodige culturele bagage; 	<p>1. Analyseren</p> <p>2. Adviseren</p> <p>3. Belangen behartigen</p> <p>4. Beslissen</p>

Dublin-descriptoren bachelorniveau	Hbo-bachelorstandaard	Competenties HBO-Rechten
	<ul style="list-style-type: none"> - kunnen zich inleven in de positie van cliënten en betrokkenen. 	
<p><i>Dd 4 Communicatie</i> Is in staat om informatie, ideeën en oplossingen over te brengen.</p> <p>Kan informatie, ideeën en oplossingen overbrengen op een publiek bestaande uit specialisten of niet-specialisten.</p>	<p><i>3. Professioneel vakmanschap</i> Afgestudeerden:</p> <ul style="list-style-type: none"> - beheersen de kennis, vaardigheden en attitude, die specifiek zijn voor kenmerkende beroepsrollen (bijlage 2); - hebben een internationale oriëntatie; - beschikken over een ondernemende houding. 	<ul style="list-style-type: none"> 2. Adviseren 3. Belangen behartigen 4. Beslissen 5. Organiseren
<p><i>Dd 5 Leervaardigheden</i> Bezit leervaardigheden die noodzakelijk zijn om een vervolgstudie aan te gaan die een hoog niveau van autonomie veronderstelt.</p>	<p><i>2. Onderzoekend vermogen</i> Afgestudeerden:</p> <ul style="list-style-type: none"> - hebben een onderzoekende houding; <p>Zij kunnen:</p> <ul style="list-style-type: none"> - praktijkgericht juridisch onderzoek doen; - beroepsvraagstukken analyseren; - kenniselementen integreren tot een nieuw geheel; - bruikbare oplossingen voorstellen; - communiceren over complexe praktische uitdagingen, ook in een multidisciplinaire context; - reflecteren op het handelen ten behoeve van ontwikkeling; - <i>evidence based</i> werken; - bijdragen aan innovatie van de beroepspraktijk. 	<p>Alle</p>

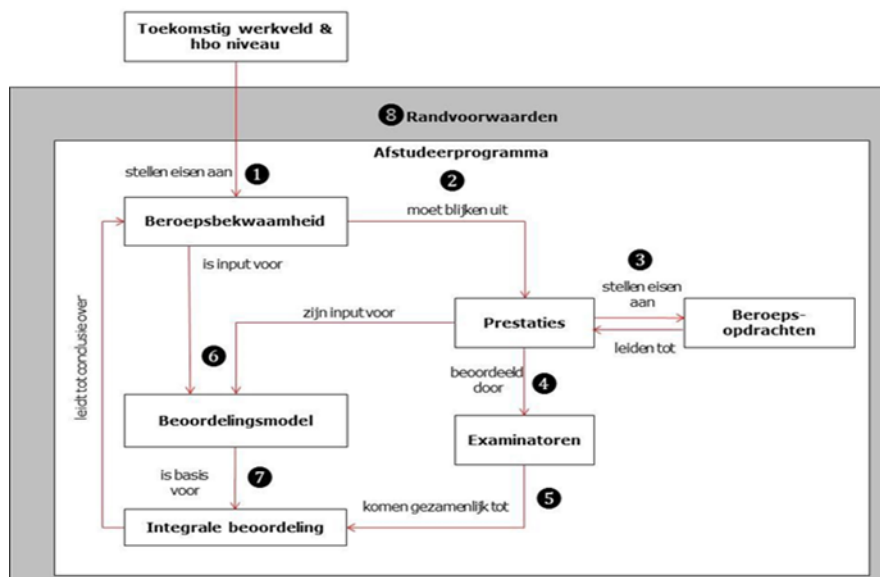
Bijlage 4: Visie op beoordeling beroepsbekwaamheid

De visie beschrijft de gemeenschappelijke uitgangspunten van de HBO-Rechtenopleidingen voor:

- I. een gezamenlijk kader voor de kwaliteit van eindwerken;
- II. gezamenlijke uitgangspunten voor de uitwerking van het onderzoekend vermogen in afstudeerprogramma's;
- III. uitgangspunten voor het gezamenlijk *reviewen* van eindwerk(en).

I. Gezamenlijk kader kwaliteit eindwerken

De opleidingen HBO-Rechten gebruiken het *Protocol Verbeteren en Verantwoorden van Afstuderen in het hbo 2.0* als gezamenlijk kader voor de (borging van de) kwaliteit van eindwerk(en) / afstuderen. Hierin is het hier afgebeelde 'conceptueel model voor afstuderen in het hbo' het uitgangspunt voor de kwaliteit van de toetsing en de beoordeling van de beroepsbekwaamheid. De cijfers corresponderen met ontwerpstappen / diagnosevragen.

Conceptueel model voor afstuderen in het hbo uit Protocol 2.0

Op basis van dit kader zijn de belangrijkste inzichten voor de HBO-Rechtenopleidingen de volgende.

a) Aantonen van eindkwalificaties met beroepsopdrachten

Het begrip 'eindwerk' uit het accreditiekader verwijst naar een of meer beroepsproducten op het hbo bachelorniveau, met bijbehorende verantwoording (Sluijsmans et al. 2014). Op basis van het conceptuele model voor afstuderen in het hbo uit 'Protocol 2.0' wordt de beroepsbekwaamheid beoordeeld. Deze wordt zichtbaar 'aan de hand van de beroepstaken die hij [de kandidaat] uitvoert'. Zijn niveau van denken en handelen wordt vastgesteld aan de hand van de kwaliteit van het (de) ontwikkelde beroepsproduct(en) en het proces van totstandkoming.

De eindkwalificaties worden getoetst aan de hand van een of meer beroepsopdrachten. Een beroepsopdracht is representatief voor wat het werkveld verwacht van een startbekwame professional én het eindniveau is er aantoonbaar in aanwezig. De opdracht wordt zo veel mogelijk onder natuurgetrouwe omstandigheden uitgevoerd (Andriessen & Van der Marel 2015). Volledige

authenticiteit is niet altijd mogelijk, omdat praktijksituaties een (te) hoge mate van dynamiek en onvoorspelbaarheid kunnen hebben. Deze kan conflicteren met de kwaliteitseisen aan de toetsing en beoordeling op eindniveau: voorspelbaarheid en controle. Dit is belangrijk vanuit het oogpunt van validiteit, betrouwbaarheid en transparantie.

b) Van eindwerk naar afstudeerprogramma

Een afstudeerprogramma is zo opgezet, dat alle eindkwalificaties op het hbo-bachelorniveau worden getoetst. De HBO-Rechtenopleidingen hebben afgesproken dat een afstudeerprogramma kan bestaan uit een of meer beroepsopdrachten, die representatief zijn om de beroepsbekwaamheid te beoordelen. Een programma met meer opdrachten is met name gewenst, als een opleiding een relatief groot aantal (> 8) eindkwalificaties heeft (Kok & Te Lintelo 2012). Dit is bij de opleiding HBO-Rechten niet het geval.

Met het oog op de mate van complexiteit en verdieping die passen bij het eindniveau, is het raadzaam om ten minste één beroepsopdracht van substantiële omvang (≥ 15 EC) op te nemen in het afstudeerprogramma. De inrichting van de begeleiding en beoordeling van eindwerken past bij het eindniveau. Het is duidelijk hoe de praktijk is betrokken bij de beoordeling van de eindwerken.

c) In het afstuderen komen de 'h' en de 'b' van hbo samen.

De 'b' van hbo komt tot uitdrukking in de eindwerken. De 'h' komt tot uitdrukking in de kwaliteit van beroepsproduct(en), de verantwoording van en reflectie op product(en) en proces. Hierbij worden de elementen van de hbo-bachelorstandaard in onderlinge samenhang toegepast: stevige kennisbasis, onderzoekend vermogen, professioneel vakmanschap en beroepsethiek en maatschappelijke oriëntatie.

II. Gezamenlijke uitgangspunten uitwerking onderzoekend vermogen in afstudeerprogramma's

Het adviesrapport *Beoordelen is Mensenwerk* (Andriessen et al. 2014) bevat handreikingen om het element 'onderzoekend vermogen' van de hbo-bachelorstandaard in eindwerken / het afstuderen te concretiseren. Het Landelijk Opleidingen Overleg HBO-Rechten heeft dit opgepakt, in lijn met de in dit document benoemde mogelijkheden voor protocolleren bij afstudeerprogramma's. Hiertoe kreeg een werkgroep van seniordocenten uit alle opleidingen de opdracht om uitgangspunten voor praktijkonderzoek in het afstuderen te verhelderen. Dit resulteerde in het document *Praktijkgericht Juridisch Onderzoek* (Landelijke werkgroep Praktijkgericht juridisch onderzoek 2015). Inmiddels is de visie op praktijkgericht juridisch onderzoek verder uitgekristalliseerd tot de volgende uitgangspunten (Landelijke werkgroep Praktijkgericht juridisch onderzoek 2017). Tenzij anders vermeld zijn de kernbegrippen, definities en andere handreikingen overgenomen uit *Beoordelen is Mensenwerk*.

a) Praktijkgericht juridisch onderzoek als middel, niet als doel

Het onderzoekend vermogen is uitgewerkt aan de hand van drie componenten: onderzoekende houding, kennis uit onderzoek van anderen toepassen en zelf onderzoek doen. Wat dit minimaal inhoudt is uitgewerkt in paragraaf 3.2.2. Het zelf doen van onderzoek staat ten dienste van de uitvoering van beroepsopdrachten, die leiden tot beroepsproducten. Het kan gaan om de uitvoering van een beroepstaak of om een vraag van een opdrachtgever tot praktijkverbetering of -vernieuwing (beroepsvraagstuk). Hierbij kan sprake zijn van het ontwikkelen van nieuwe (praktijk)kennis.

b) Onderzoekend vermogen in het afstudeerprogramma

Het doen van onderzoek is kenmerkend voor de beroepsuitoefening van de hbo-jurist. Dit begint al bij het oplossen van een individuele casus. Dat vraagt immers om het methodisch beantwoorden van vragen en analyseren van het recht. De manier waarop het onderzoekend vermogen en de andere elementen van de hbo-bachelorstandaard zijn uitgewerkt in het afstudeerprogramma, past bij het beroep en het eindniveau. Het zelf doen van onderzoek in de context van het afstuderen van hbo-bachelors wordt gedefinieerd als: 'Het methodisch beantwoorden van vragen dat leidt tot relevante kennis'. Het zelf doen van praktijkgericht juridisch onderzoek is een belangrijk middel om te komen tot één of meer beroepsproducten. In het afstudeerprogramma past de student onderzoek toe in het kader van (innovatieve) *beroepstaken* op eindniveau en geeft daarbij blijk van zijn professioneel vakmanschap. Kenmerkend voor het zelf uitvoeren van praktijkgericht juridisch onderzoek in het afstudeerprogramma zijn de relevantie voor de beroepspraktijk en de complexiteit.

- Relevantie voor de praktijk

Het onderzoek is relevant voor een juridische context. Het uitgangspunt is een opdracht of vraag van een specifieke organisatie, een aantal vergelijkbare organisaties of een afgebakende groep van belanghebbenden.

De opdracht of vraag hangt samen met de uitvoering van een (nieuwe) beroepstaak in een bepaalde praktijk en/of beroepscontext. Het doel is het aanpakken van een probleem of de ontwikkeling van praktijkrelevante kennis. Het praktijkonderzoek kan betrekking hebben op de verbetering van de dienstverlening of bijdragen aan de verdere ontwikkeling van een specifieke juridische beroepspraktijk (innovatie). De uitkomsten zijn nieuw voor deze specifieke situatie.

- Complexiteit

De moeilijkheidsgraad van de beroepsopdracht waarin de student zelf onderzoek doet, past bij het eindniveau. Dit blijkt uit het niveau van cognitieve complexiteit, de mate van zelfstandigheid in professioneel denken en handelen, en uit de complexiteit van vraag of opdracht en context. De student is in staat om bij de analyse en aanpak van een vraag uit de praktijk op systematische wijze relevante (kritische) vragen te stellen en deze op basis van betrouwbare actuele juridische en andere bronnen en methoden valide en betrouwbaar te beantwoorden. Hij toont hiermee aan dat hij beschikt over een gedegen theoretische basis. Ook geeft hij blijk van beroepsethiek en maatschappelijk bewustzijn.

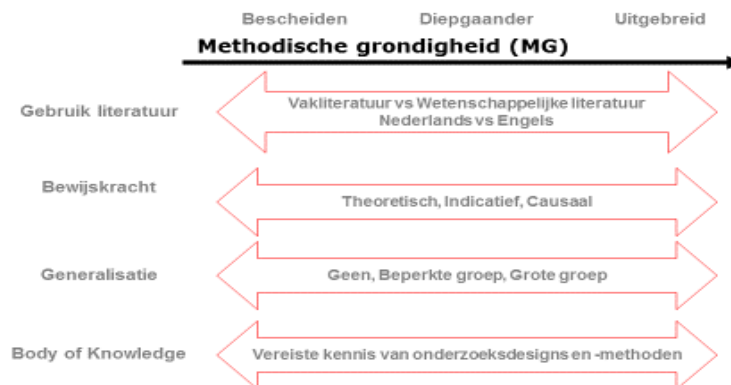
Het onderzoek overstijgt het beoordelen van een individuele juridische casus (dossier-vraagstuk). De uitwerking, toepassing of vormgeving van (de bijdrage aan) de vraag uit de praktijk dienen een centrale plaats te hebben in het onderzoek. Daarmee heeft het onderzoek ook altijd een praktijkcomponent. Bij voorbeeld in de vorm van interviews met professionals of andere betrokkenen, dossier- of documentenonderzoek, het testen van prototypen bij gebruikers (zoals bij het ontwikkelen van een digitale beslisboom) of het verrichten van observaties (bijvoorbeeld van hoorzittingen of klachtafhandeling).

Het praktijkgerichte karakter van het onderzoek maakt dat het onderzoek niet uitsluitend juridisch-dogmatisch van karakter is. Zuiver juridisch-dogmatisch onderzoek zet exclusief in op het onderling afwegen en analyseren van juridische argumenten, voortvloeiend uit wetgeving, jurisprudentie of doctrine. Dit type onderzoek kan in beginsel volledig los van organisaties of belanghebbenden in de praktijk en via *desk research* worden uitgevoerd en is kenmerkend voor de academische benadering.

De kwaliteitseisen van het praktijkgericht juridisch onderzoek passen bij het hbo-bachelorniveau wat betreft relevantie en methodologische grondigheid. Het onderzoek levert minimaal resultaten op voor de specifieke situatie van een opdrachtgever of cliënt.

Methodologische grondigheid Praktische relevantie	Bescheiden	Diepgaander	Uitgebreid
Relevant voor de situatie / opdrachtgever (lokale kennis)	BACHELOR		
Relevant voor het vakgebied (generieke kennis)		MASTER	
Relevant voor wetenschap en maatschappij			DOCTORATE / LECTORAATS-ONDERZOEK

De methodologische grondigheid (*rigor*) van het onderzoek sluit aan bij het niveau van de beginnende beroepsbeoefenaar, het beroeps- en opleidingsprofiel en de bijbehorende kennisbasis. De student maakt in het licht hiervan passend gebruik van (internationale) vakliteratuur en andere bronnen. Onderzoeksmethoden worden te allen tijde verantwoord en de uitspraken, conclusies en aanbevelingen, die de student op basis van het onderzoek doet, worden ondersteund door een duidelijke ketting van bewijsmateriaal. De student kan de bruikbaarheid voor de opdrachtgever onderbouwen. Hij kan ook de beperkingen en mogelijke bruikbaarheid voor andere organisaties of doelgroepen aangeven (*transfer*).

c) Onderzoekend vermogen en wendbare en weerbare afgestudeerden

Sinds het verschijnen van *Beoordelen is mensenwerk* in 2014 is er sprake van voortschrijdend inzicht over de invulling van het onderzoekend vermogen als aspect van het eindniveau, in het bijzonder over het zelf doen van onderzoek door studenten (Andriessen 2016, Andriessen et al. 2017). De verdere ontwikkeling hangt samen met wat toekomstbestendig opgeleide hbo-afgestudeerden in huis moeten hebben aan kritisch, reflectief en innovatief vermogen, flexibiliteit en weerbaarheid (Vereniging Hogescholen 2015). Er is momenteel in en buiten het hbo geen eenduidige visie over het zelf doen van

onderzoek door hbo-afgestudeerden, en de opvattingen daarover blijven zich ontwikkelen. Dit geldt ook voor de HBO-Rechtenopleidingen.

III. Uitgangspunten voor gezamenlijk reviewen van eindwerk(en)

a) Kalibreren met Protocol 2.0

De hulpvragen voor het maken van een integrale diagnose uit Protocol 2.0 zijn bedoeld als handvat voor opleidingen om de kwaliteit van het afstuderen te verantwoorden en te verbeteren. De ervaring leert dat de vragen ook kunnen worden gebruikt als handvat voor het gezamenlijk kalibreren van beoordeelde eindwerken met collega-opleidingen. De beantwoording van vragen 1 t/m 3 geeft inzicht in de mate van vergelijkbaarheid van de eindwerken. Met behulp van vragen 4 t/m 8 kan de kwaliteit van eindwerken worden beoordeeld. Dit gebeurt op basis van beoordeelde eindwerken.

b) Vergelijkbare afstudeerprogramma's / eindwerken

Elke HBO-Rechtenopleiding bepaalt hoe het eigen afstudeerprogramma eruitziet. Daarom verschillen de afstudeerprogramma's in opzet, omvang en inhoud. Het uitgangspunt voor het gezamenlijk kalibreren van de kwaliteit van het eindniveau is, dat dit gebeurt op basis van een of meer vergelijkbare eindwerken. Anders is kalibreren niet mogelijk. Daarom informeren de HBO-Rechtenopleidingen elkaar regelmatig in het Landelijk Opleidingen Overleg over de opzet van het eigen afstudeerprogramma.

Bijlage 5: Internationale positionering opleiding HBO-Rechten

In deze bijlage wordt een korte schets gegeven van de positie van de Nederlandse hbo-jurist. Vervolgens kijken we naar de positie van de vergelijkbare bachelor-jurist in een zelfde situatie in de ons omringende landen Engeland (en Wales), Duitsland en België (Vlaanderen). Daar gelden voor de uitoefening van de meeste traditionele juridische beroepen zoals de togaberoepen, naast allerlei bevoegdheidseisen (garantie van startbekwaamheid), ook de nodige bekwaamheidseisen (garantie van de kwaliteit van professioneel handelen).

Nederland

Wie in Nederland als hbo-jurist (LL.B) aan het werk gaat, is niet bevoegd om een aantal juridische beroepen uit te oefenen, waaronder de togaberoepen. Dit is ook het geval in veel andere lidstaten van de Europese Unie. Men kan niet als advocaat, openbare aanklager, rechter, gerechtsdienaar of notaris aan de slag. Hiervoor dient men zich, zoals in de meeste EU-landen, eerst verder in de rechtsgeleerdheid te vormen (Mr. of LL.M), waarna men bevoegd geacht wordt om een dergelijk beroep uit te oefenen. Voor de daadwerkelijke toelating tot het beroep gelden aanvullende bekwaamheidseisen, met betrekking tot bijvoorbeeld scholing en praktijkervaring. In het Landelijke beroeps- en opleidingsprofiel HBO-Rechten is beschreven voor welke beroepen en functies de hbo-jurist in Nederland in aanmerking komt. Hij vervult functies die primair gericht zijn op de rechtstoepassing en op het faciliteren van de rechtstoepassing. Door de ontwikkelingen in het werkveld en bredere maatschappelijke ontwikkelingen die zijn beschreven in dit beroepsprofiel kan hij zich tevens als juridisch adviseur positioneren.

Europa

Behalve in Nederland heeft de komst van de bachelorjurist ook in andere Europese lidstaten aanleiding gegeven tot veel discussie. Het EU-recht bemoeit zich niet met de voorwaarden voor de uitoefening van juridisch beroepen (behoudens voor de advocatuur), maar laat dit aan de lidstaten zelf over. Doordat de diverse rechts- en gerechtssystemen van de lidstaten zich langs historisch gegroeide tradities hebben ontwikkeld, treden er grote verschillen op in titulatuur, rol, bevoegdheden en status van de juridische beroepen. Ook zijn er, ondanks het Bolognaproces, grote verschillen in de opleidingen en opleidingsinstituten voor juristen.

Duitsland

In de Bondsrepubliek Duitsland wordt veel van de inrichting van het onderwijs aan de deelstaten overgelaten, met als gevolg dat er tussen de deelstaten verschillen optreden. De Duitsers lopen mede hierdoor achter ten opzichte van Nederland en België wat betreft de omzetting van hun hoger-onderwijsstelsel in de bachelor-masterstructuur. Dit geldt vooral voor opleidingen die afgesloten worden met een staatsexamen zoals rechten (met civiel effect). Men kan hier zowel aan de 'Universität' als aan de 'Hochschule' rechten studeren. Beide instellingen verlenen bachelor(LLB)-graden en mastertitels (LLM). Echter, indien men rechter, advocaat of notaris wil worden, dient men een academische opleiding te volgen die afgesloten wordt met een eerste staatsexamen. Dit examen geeft toegang tot een tweejarig scholingsprogramma (*Rechtsreferendariat*). Pas na het afleggen van het tweede staatsexamen wordt men bevoegd (startbekwaam) geacht (als *Volljurist*) om de genoemde beroepen uit te oefenen. Net als in Nederland gelden er dan nog verdere bekwaamheidseisen om daadwerkelijk een dergelijk beroep te mogen uitoefenen. Een bachelorgraad geeft echter geen toegang tot het eerste staatsexamen.

De rechtenopleidingen aan de hogescholen zijn minder praktijkgericht, theoretischer en specialistischer, met als gevolg dat een hbo-jurist niet opgeleid wordt tot een breed inzetbare, praktisch ingestelde juridische professional, zoals bij HBO-Rechten het geval is. De bachelorjurist wordt hier vooral gezien als een meer gespecialiseerde juridisch adviseur binnen dienstverleningsbedrijven (banken, verzekeraars, etc.) of de overheid. Ruim veertig Duitse Hochschulen bieden bijvoorbeeld de bacheloropleiding *Wirtschaftsrecht* aan. Juridische dienstverlening en advisering binnen de rechtspraak is krachtens de *Bundesrechtsanwalts-ordnung* voornamelijk aan de advocaat (*Rechtsanwalt*) voorbehouden. Vrije juridische dienstverleners, die adviezen geven over buitengerechtelijke zaken, vallen onder het *Rechtsdienstleistungsgesetz* (RDG, wet juridische diensten). Zij zijn krachtens deze wet verplicht zich in een register (*Rechtsdienstleistungs-register*) te laten opnemen. Dit register is te raadplegen via het Duitse nationale *e-justice portal*.

Ook in Duitsland is er veel debat over de kwaliteit van het bachelorsdiploma en over de wijze waarop de bachelor zich verhoudt tot de meer traditioneel geschoolde juristen. Vooralsnog ziet men de bachelorgraad vooral als een goede basis voor verdere studie, maar ook hier gaan er stemmen op om de monopoliepositie van de advocaat met betrekking tot de binnengerechtelijke juridische dienstverlening te beperken, zodat de bachelorjurist zich ook op dit terrein meer zal kunnen profileren.

België (Vlaanderen)

De federale staat België kent drie zelfstandige gemeenschappen (Vlaamse, Franstalige en Duitstalige), die ieder grote invloed hebben op de inrichting van het onderwijs binnen hun gemeenschap. Het systeem van het hoger onderwijs van de Vlaamse gemeenschap lijkt op de Nederlandse (de inhoud van de programma's kan wel sterk afwijken) en wordt verzorgd door in associaties samenwerkende universiteiten en hogescholen. Net als in Nederland wordt onderscheid gemaakt tussen een academische (universiteit) en professionele (hogeschool) graad.

Vlaanderen kent geen equivalent van de HBO-Rechtenopleiding; de afstudeerrichting 'Rechtspraktijk' van sommige hogescholen lijkt er nog het meeste op. Dit is geen op zichzelf staande opleiding, zoals HBO-Rechten, maar een afstudeerrichting van de opleiding Bedrijfsbeheer of Bedrijfsmanagement. Deze afstudeerrichting wordt gezien als een juridische eindopleiding zonder civiel effect, en zij geeft toegang tot voortrajecten (verkorte bachelor of een schakelprogramma) van de universiteit (meestal bij de associatie aangesloten), waarna men het masterprogramma kan volgen.

De bachelor in de rechtspraktijk wordt gezien als een *paralegal* of juridisch medewerker, die vergelijkbare functies uitoefent als de hbo-jurist in Nederland in het bedrijfsleven, de (zakelijke) dienstverlening (waaronder de juridische dienstverlening), de overheid, de vakbonden, de onroerendgoedsector en de gerechten. Deze hbo-jurist lijkt echter meer dan bij ons vanuit een perspectief van bedrijfsmanagement opgeleid te zijn, met veel vaardigheidsvakken uit deze discipline. Advocaten mogen, behoudens een aantal uitzonderingen (fiscale kamers en de arbeidsgerechten), als enige als pleiter voor de gerechten optreden en de uitzonderingen mogen niet tot een inbreuk op dit pleitmonopolie leiden. Een ontwikkeling waarbij de bachelor-jurist zich als zelfstandig hbo-jurist kan profileren binnen gerechtelijk procedures lijkt zich hier (nog) niet af te tekenen.

Engeland en Wales

Vóór het Bolognaproces kende men de bachelorjurist (LL.B) alleen in de *Common Law*-landen. In de meeste van deze landen geldt deze graad als de standaard voor de juridische praktijk, die derhalve toegang geeft tot de (equivalenten van de) boven omschreven juridische beroepen (bijvoorbeeld *solicitor* en *barrister: membership of the bar or Law Society*). Maar ook hier gaat het niet om rechtstreekse toegang. Voor toelating zijn vaak nog vervolgopleidingen, stages en examens nodig (bijvoorbeeld voor *solicitor: Legal Practice Course or Bar Vocational Course*). Voor het beroep van *solicitor* is een LLB echter niet vereist: ook met een ander diploma of zelfs zonder diploma kan men dit beroep uitoefenen, na het volgen van de vereiste opleidingen en het doorlopen van de nodige stages (*Solicitors first examination course, Common Professional Examination (CPE)* en *traineeship*). Als een bachelorjurist niet in deze traditionele beroepen wil werken, kan hij gaan werken als hbo-jurist in het bedrijfsleven, bij de overheid of in de vrije juridische adviespraktijk. Ook kan hij, mits hij voldoet aan de scholingseisen en aan de eisen voor de stage, gaan werken als *legal executive*: een gespecialiseerde juridische adviseur die voornamelijk buitengerechtelijke diensten aanbiedt.

Internationale vergelijking

Als we de positie van de hbo-jurist in Nederland vergelijken met die van bachelor-juristen in Duitsland, Vlaanderen, Engeland en Wales, dan blijkt de titel Bachelor of Laws alleen in Engeland toegang te geven tot de traditionele juridische beroepen. In Duitsland en Vlaanderen heeft deze graad geen civiel effect en wordt de opleiding vooral gezien als goede voorbereiding op een verdere studie. De bachelorjurist vindt daarnaast zijn weg naar de buitengerechtelijke juridische dienstverlening in het bedrijfsleven of overheid. In Nederland tekent zich een ontwikkeling af waarbij de hbo-jurist zich ook, zij het beperkt (kantongerecht, bestuurskamers), kan ontwikkelen als een raadsman binnen rechte. De door de Bologna-verklaring (1999) en het daaruit voortvloeiende Bologna-proces geïntroduceerde bachelorjurist moet zijn eigen weg nog vinden in de beroepspraktijk van de verschillende lidstaten. In Nederland zijn er sinds de komst van de hbo-jurist nieuwe functies ontstaan, en zijn positie is nog volop in ontwikkeling. Een beperkt aantal juridische functies zal ook in de toekomst alleen voor de master-jurist beschikbaar blijven, zoals senior-wetgevingsjurist, raadsheer of advocaat in grote, complexe zaken. In de komende jaren zal de markt bij de meerderheid van de juridische functies bepalen welk soort jurist het meest geschikt is. Hierbij zullen - naast juridische kwaliteiten - ook andere kwaliteiten meegewogen worden, zoals organisatorische en communicatieve vaardigheden.

Bijlage 6: Voorbeelduitwerking kwalificaties diplomasupplement

Toelichting

In Europees verband gelden afspraken over de kwaliteit en transparantie van de eindkwalificaties van afgestudeerden (Bologna Working Group on Qualifications Frameworks, 2005): het Europese Kwalificatieraamwerk (EQF). Het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen heeft op basis hiervan het Nederlandse Kwalificatieraamwerk Hoger Onderwijs (NQF) vastgesteld en afspraken gemaakt over de invoering (OCW 2008, OCW & NVAO 2010, NVAO 2016). Het NQF beschrijft het binaire Nederlandse hoger-onderwijssysteem en de graden en diploma's die kunnen worden behaald. Het NQF moet de vergelijkbaarheid en erkenning van diploma's op de (internationale) arbeidsmarkt en vervolgonderwijs bevorderen. Het Europese hoger onderwijs kent vier niveaus, die zijn uitgewerkt aan de hand van de Dublin-descriptoren: *associate degree*, *bachelor*, *master* en *doctorate*. Deze niveaus zijn opgenomen in een breder Europees kwalificatieraamwerk (EQF). Dit onderscheidt acht niveaus, van basiseducatie (EQF 1) tot en met doctoraat (EQF 8). Het EQF is uitgewerkt in het Nederlandse Kwalificatieraamwerk Leven Lang Leren (NLQF). Het hbo-bachelorniveau is EQF niveau 6.

Om de internationale afspraken over transparantie van diploma's te waarborgen is een format Internationaal Diploma Supplement¹ (IDS) opgesteld. Het IDS vormt een wettelijk verplicht onderdeel van het getuigschrift (art. 7.11 WHW) met verplichte inhoud, zoals het EQF-niveau en de gerealiseerde eindkwalificaties. Deze dienen te worden beschreven in *programme learning outcomes* - in accreditatietermen: leerresultaten (NVAO 2016). In Europees verband wordt onder 'learning outcome' verstaan: *'a measurable result of a learning experience which allows us to ascertain to which extent / level / standard a competence has been formed or enhanced. Learning outcomes are not properties unique to each student, but statements which allow higher education institutions to measure whether students have developed their competences to the required level'* (Directoraat-Generaal Onderwijs en Cultuur, Nuffic/Tuning Association 2010).

Hieronder volgt een vertaling van de landelijke competentieset in het Engels. Deze is bedoeld als handreiking voor de opleidingen voor de beschrijving van de eigen kwalificaties op het diplomasupplement. Dit draagt bij aan transparantie, doordat opleidingen vergelijkbare begrippen hanteren.

Competences and examples of program learning outcomes

Competence 1: Formulating and answering legal questions based on an analysis of matters in practice, and the legally relevant facts and legal sources (Analysing)

Competence 2: Giving legal advice that is practically useful, based on an analysis (Giving advice)

Competence 3: Legal representation of others by providing legal assistance, negotiating and mediating (Promoting interests)

¹ <https://www.europass.nl/producten/diplomasupplement/>

Competence 4: Determining, substantiating and establishing the legal position of one or more persons or legal entities after interpreting and weighing the legal arguments and social factors (Deciding)

Competence 5: Conducting and managing organisational processes efficiently and effectively in a legal context, paying due attention to legal tech, legal process and quality management, knowledge and information management and innovation (Organising)

Bijlage 7: Overzicht gegevens hogescholen

	Instelling	Faculteit	Vestigings- plaats	Contactpersoon	Functie contactpersoon	Website
1.	De Haagse Hogeschool	Bestuur, Recht & Veiligheid	Den Haag	Mevr. mr. drs. L.B. Louwerse	Hogeschoolhoofd- docent	www.hhs.nl
2.	Hanzehogeschool Groningen	Instituut voor Rechtenstudies	Groningen	Dhr. mr. T.J.M.Joxhorst	Teamleider	www.hanze.nl
3.	Hogeschool van Amsterdam	Maatschappij en Recht	Amsterdam	Mevr. mr. B. Pieters	Opleidingsmanager	www.hva.nl
4.	Hogeschool van Arnhem en Nijmegen	Faculteit Economie en Management (FEM)	Arnhem en Nijmegen	Mevr. mr. J. Schutte-Nijhuis	Opleidingscoördinator	www.han.nl
5	Hogeschool Inholland	Business, Finance & Law	Rotterdam	Mevr. mr. S. Mieras - Tavenier	Teamleider interim	www.inholland.nl
6.	Hogeschool Leiden	Management en Bedrijf	Leiden	Mevr. mr. R. Fasten	Onderwijsmanager	www.hsleiden.nl
7.	Hogeschool Utrecht	Instituut voor Recht	Utrecht	Dhr. mr. J.M.P. Janssen	Opleidingsmanager	www.hu.nl
8.	Hogeschool Windesheim	HBO-Rechten	Zwolle en Almere	Dhr. mr. A.P. de Leeuw	Opleidingsmanager	www.windesheim.nl
9.	Juridische hogeschool Avans & Fontys	n.v.t.	Tilburg en Den Bosch	Mevr. mr. dr. S.A.D.D. de Rooij	Docent recht en jaarcoördinator propedeuse	www.jhs.nl
10.	NHL Stenden Hogeschool	Thorbecke Academy	Leeuwarden	Mevr. mr. T. van den Berge	Teamleider interim	www.nhl.nl
11.	Saxion Hogeschool	Academie Bestuur, Recht & Ruimte	Enschede	Mevr. mr. W. Vrieze	Teamleider	www.saxion.nl
12.	Zuyd Hogeschool	Faculteit Management en Recht	Sittard	Dhr. mr. M. de Ruijter	Teamleider	www.zuyd.nl

Bijlage 8: Overzicht geraadpleegde lectoraten

Naam lector	Naam lectoraat	Instelling	Faculteit	Website
Mevr. mr. dr. I.C. van den Berg	Toegankelijkheid van het Recht	Hogeschool Inholland	Business, Finance & Law	www.inholland.nl
Mevr. mr. dr. C.M.K.C. Cuijpers	Recht en Digitale Technologie	Juridische Hogeschool Avans & Fontys	n.v.t.	www.jhs.nl
Mevr. mr. dr. Q. Eijkman	Toegang tot het Recht	Hogeschool Utrecht	Kenniscentrum Sociale Innovatie	www.hu.nl
Mevr. dr. M. van Keulen	Changing Role of Europe	De Haagse Hogeschool	Management & Organisatie	www.dehaagsehogeschool.nl
Dhr. dr. mr. Eric van de Luytgaarden	Preventive Law	Zuyd Hogeschool	Faculteit Management en Recht	www.zuyd.nl
Dhr. mr. dr. A.G. Mein	Legal Management	Hogeschool van Amsterdam	Faculteit Maatschappij en Recht	www.hva.nl
Dhr. dr. M. Eysink Smeets	Publiek Vertrouwen in Veiligheid	Hogeschool Inholland	Business, Finance & Law	www.inholland.nl
Dhr. dr. H.C. Theisens	Public Governance	De Haagse Hogeschool	Bestuur, Recht en Veiligheid	www.dehaagsehogeschool.nl
Mevr. dr. B. Warwas	Multilevel Regulation	De Haagse Hogeschool	Bestuur, Recht en Veiligheid	www.dehaagsehogeschool.nl

Bijlage 9: Overzicht geraadpleegde vertegenwoordigers regionaal werkveld

De Haagse Hogeschool			
Naam	Functie	Organisatie	Vestigingsplaats organisatie
Dhr. mr. T. Farber	Advocaat	Farber Zwaanswijk Advocaten	Den Haag
Dhr. mr. R. Klingers	Unithoofd	Raad van State	Den Haag
Dhr. mr. C.J. Kuiper	Team Juridische zaken	Ministerie van Infrastructuur en Waterstaat	Den Haag
Mevr. mr. M.I. Loof	Notaris	Westvest notarissen	Delft
Dhr. L. Priem	Teammanager	Flanderijn Incasso	Rotterdam
Mevr. W. Timmers	Teamleider	SRK Rechtsbijstand	Den Haag

Hanzehogeschool Groningen			
Naam	Functie	Organisatie	Vestigingsplaats organisatie
Mevr. mr. G.E. Boerma	Afdelingshoofd /kabinetchef	Provincie Groningen	Groningen
Dhr. mr. L. Dols	Regiomanager Legal Services	DAS Nederlandse Rechtsbijstand Verzekeringsmaatschappij N.V.	Groningen
Dhr. mr. S. Grolleman	Manager Juridische & Fiscale Zaken Legal Support Leven	AEGON Levensverzekering N.V.	Leeuwarden
Dhr. mr. J. Lanenga	Controller Concernstaf	Gemeente Groningen	Groningen
Dhr. drs. P.M.S. Slagter	Manager Beroep en Bezwaar	Dienst Uitvoering Onderwijs, Ministerie Onderwijs, Cultuur en Wetenschap	Groningen
Dhr. mr. drs. M.H.G.I. Steenland	Jurist, adviseur, oprichter	Bureau Steenland	Burgum

Hogeschool van Amsterdam			
Naam	Functie	Organisatie	Vestigingsplaats organisatie
Dhr. mr. E. Boerboom	SVP Legal & Compliance	Koninklijke Ahold Delhaize N.V.	Zaandam
Dhr. mr. drs. G.W. Bokhorst	Adviseur legal & compliance en advocaat	GB Legal & Compliance	Haarlem
Dhr. mr. F. Demmers	Adviseur legal, compliance en governance	Zelfstandige	Amsterdam
Mevr. mr. N. Dooren	Afdelingshoofd Privaat- en Europees recht	Gemeente Amsterdam	Amsterdam
Mevr. mr. I. van Garrel	Gerechtsdeurwaarder	Van Arkel gerechtsdeurwaarders	Amsterdam
Mevr. mr. M. van de Griendt	Directeur	Dialogue B.V.	Bussum
Dhr. mr. H.F. Haantjes	Publishing Manger Legal	SDU	Den Haag
Mevr. mr. M. van Heerwaarden	Sr. Manager Legal – Corporate	VodafoneZiggo	Amsterdam
Mevr. mr. drs. Janssen	Directeur bedrijfsvoering	Openbaar Ministerie	Amsterdam
Dhr. mr. A. Kozijn	Hoofd Juridische Zaken	BPD Ontwikkeling BV	Amsterdam
Mevr. mr. K. Oldekamp - Bakker	Senior rechter, hoofd opleidingen / bureau OOK	Rechtbank Amsterdam	Amsterdam
Mevr. drs. E. Roth	Manager Proces en Beheer	DAS Rechtsbijstand	Amsterdam
Mevr. J. Soeters-Keman BDA	Adviseur informatie	UWV	Amsterdam
Mevr. mr. M. Spoelman	Juridisch adviseur	Provincie Noord-Holland	Haarlem
Mevr. mr. R. Wientjes	Adviseur opleiding en kwaliteit	Rechtbank Amsterdam	Amsterdam
Mevr. mr. N. Zeef	Hoofd Juridische zaken	Gemeente Zaanstad	Zaandam

Hogeschool van Arnhem en Nijmegen			
Naam	Functie	Organisatie	Vestigingsplaats organisatie
Dhr. mr. S.H.A.J. Beckers	General Counsel	Koninklijke BAM Groep	Bunnik
Dhr. mr. H.J.C.A. Becks	Districtsmanager Arbeidsjuridische dienstverlening Oost Nederland	UWV Werkbedrijf	Arnhem
Dhr. mr. F.G.A.M. Berntsen	Juridisch adviseur		
Mevr. mr. M.J. Blaisse	President	Rechtbank Gelderland	Arnhem
Dhr. mr. M. van der Heiden	Senior Commercieel Manager Legal Yacht	Yacht	Utrecht
Mevr. mr. J.S.C. Liebrand	Advocaat	Nysingh advocaten-notarissen	Zwolle
Dhr. mr. K. van de Loosdrecht	Afdelingshoofd Juridische Zaken	Gemeente Arnhem	Arnhem
Dhr. mr. drs. R.L.H. van Tooren MPA	Lid college van bestuur	SSR Studiecentrum Rechtspleging	Utrecht

Hogeschool Inholland			
Naam	Functie	Organisatie	Vestigingsplaats organisatie
Dhr. mr. O. Baya	Juridisch Adviseur	Gemeente Hendrik-Ido-Ambacht	Rotterdam
Mevr. mr. M. Bruins	Advocaat Rechtsbijstand MKB - Arbeidsrechter	SRK Rechtsbijstand	Zoetermeer
Mevr. S. Coops	Operationeel coach	Gemeente Rotterdam	Rotterdam
Dhr. mr. A. Maessen	Staf jurist	Politie	Rotterdam
Dhr. mr. J. Mesdag	Jurist Onderwijszaken	Gemeente Den Haag	Amersfoort
Dhr. mr. L. Peeters	Arbeidsrecht en pensioenadvocaat	Ten Holter Noordam Advocaten	Dordrecht
Dhr. R. Versluis	Directeur/Gerechtsdeurwaar	Flanderijn Gerechtsdeurwaarders	Rotterdam

Hogeschool Leiden			
Naam	Functie	Organisatie	Vestigingsplaats Organisatie
Mevr. mr. M.F.C.M. (Maureen) Aertssen	Manager Uitvoering Randstad Midden	Juridisch Loket	Den Haag/Leiden
Dhr. D. (Daniël) Benhayon LL.B	Strategisch beleidsadviseur	Uitvoeringsinstituut Werknemers Verzekeringen	Amsterdam
Dhr. mr. A.O. (Alje) Berghuis	Senior jurist VVH	Gemeente Zoetermeer	Zoetermeer
Mevr. drs. I. (Ineke) Bosma	Operationeel manager Regulier en Verblijf	Immigratie- en Naturalisatie-dienst (IND)	Den Haag
Dhr. BSc. D. (Diederik) Bosscha	Learning Experience Designer	Dock20	Den Haag
Mevr. mr. D. (Debby) Boulassel	Advocaat	TeekensKarstens advocaten notarissen	Leiden
Mevr. mr. A. (Anouk) van Dam	Juridisch adviseur/permissemanger	Mees Ruimte & Milieu	Haarlem/Zoetermeer
Dhr. mr. E.H.F. (Ebbo) Haantjes	Segmentmanager Legal	Sdu Uitgevers	Amsterdam
Dhr. I. (Ismail) Kus LLB	Teamleider KCC	Juridisch Loket	Den Haag/Leiden
Mevr. mr. M.I. (Marijke) Loof	Notaris	Westvest Notarissen	Delft
Mevr. BSc. W.J. (Wendy) Macke	Operationeel specialist C	Nationale Politie	Den Haag
Dhr. mr. drs. E.M. (Eddy) Pronk	Stadsjurist Concernstaf	Gemeente Leiden	Leiden
Mevr. mr. S. (Suzanne) Rutten	Professional Support Lawyer Corporate M&A	NautaDutilh	Amsterdam
Mevr. mr. T. (Tagea) Telg	Advocaat	TeekensKarstens advocaten notarissen	Leiden
Mevr. mr. K. (Karin) Wieling	Teammanager Familie & Jeugd	Rechtbank Haarlem	Haarlem
Dhr. mr. D.H. (Daniël) de Wilde	Advocaat / teamleider	SRK Rechtsbijstand	Zoetermeer
Dhr. drs. S. (Sander) Wisse	Onderzoeker	Nationale Ombudsman	Den Haag
Mevr. mr. I.A. (Ingeborg) de Witte-Snel	Hoofd juridische ondersteuning	Rechtbank Den Haag	Den Haag

Hogeschool Utrecht			
Naam	Functie	Organisatie	Vestigingsplaats organisatie
Mevr. mr. C. van Aken	Beleidsmedewerker	Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid	Den Haag
Dhr. E. Alblas, LLB	Senior juridisch beleidsmedewerker	Gemeente Lopik	Lopik
Dhr. mr. J.W. Helsdingen	Senior jurist Arag	ARAG Rechtsbijstand	Leusden
Mevr. A.P.C. Lensvelt, LLB	Senior juridisch medewerker team bestuursrecht	Rechtbank Oost Brabant	's-Hertogenbosch
Mevr. mr. K. Out-Maassen	Concernjurist	Univé Verzekeringen	Utrecht
Dhr. mr. V. Romviel	Jurist	Thuiswinkel.org	Ede
Mevr. E. Verboom, LLB	Juridisch Adviseur	FNV Zelfstandigen	Utrecht
Dhr. C. Visser, LLB	Directiesecretaris	Gemeente Harderwijk	Harderwijk

Hogeschool Windesheim Zwolle			
Naam	Functie	Organisatie	Vestigingsplaats organisatie
Dhr. H. Botma	HR-Adviseur	Nysingh Notarissen Advocaten	Zwolle
Mevr. mr. W.J. Doelwijt	Directielid	Jongejan Wisseborn Gerechtsdeurwaarders	Harderwijk
Dhr. mr. W. Hinkel	Senior Legal Counsel	Wavin B.V. / Mexichem	Zwolle
Mevr. mr. P. Kooi	Juridisch Medewerker	Het Juridisch Loket	Zwolle
Mevr. mr. L. Pieters	Rechter-Plaatsvervanger	Rechtbank Overijssel	Zwolle
Dhr. mr. J. Pitstra	Jurist Schuldhulpverlening	Gemeente Zwolle	Zwolle
Dhr. P. Uitzetter	Opleidingscoördinator	Rechtbank Overijssel	Zwolle

Juridische Hogeschool Avans & Fontys			
Naam	Functie	Organisatie	Vestigingsplaats organisatie
Mevr. B.C.S.J. van den Berg	Teamleider leiding bachelorteam Den Bosch	DAS Rechtsbijstand	Den Bosch
Mevr. mr. S. Brenninkmeijer	Senior advocaat	Witte & Partners - JZ Retail advocatuur (Rabobank)	Utrecht
Mevr. drs. V.A.M Castelijm	Stafmedewerker	Rechtbank Oost-Brabant	Den Bosch
Dhr. mr. A. van Dam	Officier van justitie en afdelingshoofd team interventies	Arrondissementsparket Oost-Brabant	Den Bosch
Dhr. mr. J. van Driel	Manager eenheid juridische zaken	Provincie Noord-Brabant	Den Bosch
Dhr. T. van Gerwen	Secretaris Raad van Bestuur	Archipel Zorggroep	Eindhoven
Mevr. L.M.A. Hansen	Senior juridisch adviseur	Immigratie- en Naturalisatiedienst (IND)	Rijswijk
Mevr. S. Kobussen	Senior sales consultant	Yacht	Utrecht
Dhr. mr. S.A.J. van Rooij	Afdelingshoofd juridische zaken	Gemeente Tilburg	Tilburg
Mevr. mr. A. Simic	Hoofd Behandeling	Penitentiaire Inrichtingen Vught / Dienst Justitiële Inrichtingen	Vught
Dhr. mr. J.D. Wijbenga	Legal Director – Procurement, Litigation & IP	Friesland Campina	Amersfoort
Mevr. mr. F. de Wijs-Bruijns	Senior schaderegelaar, register expert	ASR Nederland	Utrecht
Mevr. mr. D.L.M. van der Zande	Ondernemer	Het Contractenkabinet	Oudenbosch

NHL Stenden Hogeschool			
Naam	Functie	Organisatie	Vestigingsplaats organisatie
Dhr. mr A. Alberda	Jurist Gebiedszaken, Economie en Bedrijfsvoering Strategische staf & juristen	Gemeente Leeuwarden	Leeuwarden
Dhr. mr M. Brinksma	Senior rechter, strafrecht	Rechtbank Noord Nederland	Leeuwarden
Mw. mr I. Grijpma	Advocaat	De Haan Law	Leeuwarden
Dhr. mr K. Krijger	Notaris	Hoekstra en Partners	Leeuwarden
Dhr. mr I. van der Meer	Advocaat	Rotshuizengeense	Leeuwarden
Mw. mr H. Reinstra	Manager Uitvoering - Noord	Juridisch Loket	Leeuwarden
Dhr. mr H.D.S.S. Roescher	Clusterleider Juridische Zaken Afdeling SOBD	Provincie Fryslan	Leeuwarden
Dhr. mr. B. Werkman	Manager B&B UWV Noord	UWV	Leeuwarden

Saxion Hogeschool			
Naam	Functie	Organisatie	Vestigingsplaats organisatie
Dhr. mr. L. Bruggink	Hoofd juridische zaken	Volker Wessels	Rijssen
Dhr. G. Flinkers BBA	Plaatsvervangend voorzitter bezwarencommissie	Waterschap Vechtstromen	Almelo
Dhr. mr. B. Guichelaar	Toegevoegd notaris	Hofsteenge & Wesseling Notarissen	Enschede
Mevr. mr. C. Hudepohl	Kandidaat notaris	Zomer Notariaat	Hengelo
Mevr. L. Kamphuis	Deurwaarder	Deurwaarderskantoor de Jong Kamphuis Menderink	Almelo
Mevr. mr. I. Kruiders	Advocaat	Damsté Advocaten	Enschede
Dhr. mr. J. Minten	Teamleider inkomensvoorziening	Gemeente Enschede	Enschede
Mevr. mr. E. Ruiten	Manager vastgoed	Grolsch	Enschede
Dhr. mr. R. Vennegoor	Advocaat	Advocoer Morsink	Enschede
Dhr. mr. H. Wolsink	Teamleider algemeen juridische zaken/juridisch controller	Gemeente Hengelo	Hengelo
Mevr. J. Zomer	Notaris	Zomer Notariaat	Hengelo

Zuyd Hogeschool			
Naam	Functie	Organisatie	Vestigingsplaats organisatie
Dhr. mr. M.J.M. Frenken	Notaris	Frenken, Moers & Heerings Notarissen	Geleen/Sittard
Dhr. mr. P.J.C. Hendriks	Stafjurist	Rechtbank Limburg	Roermond
Mevr. C. van der Loo	Juridisch Medewerkster	Mondriaan	Heerlen
Dhr. mr. R. Middeldorp	Contract en governance manager	Dyna Group	Sittard
Dhr. P. Munnix	Arbeidsdeskundige	UWV	Heerlen
Mevr. mr. M.H.M. Murrer	Advocaat	RRA Advocaten	Ubachsberg
Dhr. mr. R.E.A. Ruiter	Advocaat	RRA Advocaten	Ubachsberg
Dhr. mr. S.K.H.C. Rutten	Teamleider Legal Services	DAS Rechtsbijstand	Roermond
Dhr. mr. H.C.A. Smeijsters	Directeur	Isdbol	Brunssum
Dhr. mr. M.F. Sturmans	Directie Juridische zaken	SVB	Amstelveen

Bijlage 10: Overzicht geraadpleegde landelijke werkveldorganisaties

Organisatie	Website
Koninklijke Beroepsorganisatie van Gerechtsdeurwaarders	www.kbvg.nl
Koninklijke Notariële Beroepsorganisatie	www.knb.nl
Nederlands Genootschap van Bedrijfsjuristen	www.ngb.nl
Nederlandse orde van advocaten	www.advocatenorde.nl
Raad voor de rechtspraak	www.rechtspraak.nl
Studiecentrum Rechtspleging	ssr.nl
Vereniging Juridische Kwaliteitszorg Lokaal Bestuur	www.vjk.nl
Vereniging van Nederlandse Gemeenten	https://vng.nl/